

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Навчальний посібник

Укладачі: Вікторія ПОЛЄХІНА, Світлана ЗАЄЦЬ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Навчальний посібник

Укладачі: Вікторія Полехіна, Світлана Заєць

Умань
2023

УДК 37.018.1(075.8)

П24

Рецензенти:

Коляда Н. М., доктор педагогічних наук, професор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Поліщук В. А., доктор педагогічних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Камінська О.П., директор Служби у справах дітей Уманської районної державної адміністрації

*Рекомендовано до друку вченою радою
факультету соціальної та психологічної освіти
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 15 від 26 червня 2023 р.)*

Педагогіка сімейного виховання: теорія і практика : навч. посіб. /
П24 МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.:
Вікторія Полехіна, Світлана Заєць. – Київ : Компринт, 2023. – 123с.

Навчальний посібник укладено відповідно до освітньо-професійної програми «Соціальна робота» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, навчальної та робочої програми освітнього компоненту «Педагогіка сімейного виховання». У навчальному посібнику подано програму курсу «Педагогіка сімейного виховання» в межах планових годин з поділом на змістові модулі, а також навчально-науковий матеріал для лекційних занять, практичних занять (питання для обговорення, тематика повідомлень, завдання для самостійної роботи), тестові завдання, список рекомендованої літератури.

Видання розраховано на здобувачів вищої освіти спеціальності 231 Соціальна робота та фахівців практиків у соціальній сфері.

УДК 37.018.1(075.8)

© Полехіна В. М., Заєць С.С., уклад., 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ I. СТРУКТУРА І ЗМІСТ ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ»	7
1.1. Структура і зміст програми навчальної дисципліни «Педагогіка сімейного виховання»	8
1.2. Матеріали до семінарських занять.....	10
1.3. Тестові завдання для самоконтролю.....	14
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ.....	23
2.1. Сім'я як соціальний інститут	23
2.1.1. Загальний огляд розвитку сім'ї. Історичний ракурс розвитку сім'ї в Україні.....	23
2.1.2. Сім'я та її місце у суспільстві.....	26
2.1.3. Державна сімейна політика.....	30
2.1.4. Функції сім'ї. Типологія сім'ї.....	32
2.1.5. Загальна характеристика шлюбно-сімейної ситуації в Україні.....	34
2.2. Педагогіка сімейного виховання як галузь педагогічної науки.....	36
2.2.1. Зв'язок сімейної педагогіки з іншими науками.....	36
2.2.2. Методи та умови сімейного виховання.....	39
2.2.3. Джерела сімейного виховання	43
2.3. Сім'я, як основний фактор соціалізації особистості	44
2.3.1. Особистісний розвиток людини.....	44
2.3.2. Роль батьків у формуванні та розвитку особистості.....	47
2.3.3. Традиції сімейного виховання. Розумове виховання. Моральне виховання. Громадянське виховання. Трудове виховання. Естетичне виховання.....	49
2.3.4. Сімейна соціалізація.....	53
2.4. Специфіка сімейного виховання.....	58
2.4.1. Тактика виховання.....	58
2.4.2. Авторитет батьків.....	59
2.4.3. Система батьківського контролю.....	60
2.4.4. Особливості материнської любові.....	67
2.4.5. Роль батька в сім'ї та сімейному вихованні дітей.....	72
2.5. Проблеми сімейного виховання.....	74
2.5.1. Специфіка виховання в одnodітній сім'ї.....	74
2.5.2. Особливості відносин у багатодітній сім'ї.....	

2.5.3.	Проблеми неповної сім'ї.....	77
2.5.4.	Особливості розвитку дітей з осиротілих сімей.....	80
2.5.5.	Труднощі виховання дітей у молодих сім'ях.....	81
2.6.	Взаємодія сім'ї і школи: мета, завдання, принципи і функції...	81
2.6.1.	Визначення сутності взаємодії як філософської, соціологічної та педагогічної категорії.....	81
2.6.2.	Мета і завдання взаємодії сім'ї і школи.....	83
2.6.3.	Характеристика принципів взаємодії сім'ї і школи як детермінанти її реалізації.....	84
2.6.4.	Функції взаємодії сім'ї і школи й особливості їх прояву в сучасних умовах.....	85
2.6.5.	Рівні взаємодії сім'ї і школи: основні характеристики і напрями запровадження.....	86
2.6.6.	Сучасні форми і методи співробітництва соціального педагога з батьками.....	88
2.7.	Підвищення педагогічної культури батьків у процесі взаємодії сім'ї і школи.....	90
2.7.1.	Поняття «педагогічна культура батьків», умови успішності її формування, критерії оцінювання.....	90
2.7.2.	Педагогічне спілкування та його вплив на процес взаємодії соціального педагога з батьками учнів.....	91
2.7.3.	Психологічний захист дитини та його роль у вибудові відносин педагога з батьками.....	92
2.7.4.	Актуальні проблеми виховання дітей.....	94
2.8.	Педагогічна діагностика сім'ї.....	99
2.8.1.	Педагогічна діагностика сім'ї: мета, завдання.....	99
2.8.2.	Сучасні методи вивчення сім'ї: критерії вибору, особливості застосування.....	104
2.8.3.	Оформлення і використання результатів педагогічної діагностики у виховній роботі з дітьми та співробітництві з батьками.....	106
	ДОДАТКИ.....	109
	ЛІТЕРАТУРА	124

Передмова

Сім'я – одна з найдавніших форм спільності людей. Вона виникла раніше, ніж нації, держави, ще за часів первісного суспільства. Саме сім'я була, є і, мабуть, завжди буде найважливішим середовищем формування та розвитку особистості, яке відповідає не тільки за соціальне відтворення населення, а й за відтворення певного способу його життя.

Кризові явища, притаманні сучасному українському суспільству, негативно позначаються на життєдіяльності сім'ї, знижуючи дієвість її виховної функції, зумовлюючи суперечності та складнощі у внутрішньосімейних взаєминах. У дорослих членів сімей практично відсутні уявлення щодо сучасних соціально-адаптивних стратегій, що не дає їм змоги справляти на дітей необхідний виховний вплив, забезпечувати їх належну психологічну й соціальну підтримку, що утруднює успішність становлення і розвитку зростаючої особистості.

Ще одним соціально-психологічним чинником, наявність якого впливає на успішність функціонування інституту сім'ї, є зруйнування колишньої системи моральних і поведінкових цінностей без достатньої заміни її ієрархією прийнятих у цивілізованому світі загальнолюдських ідеалів і гуманних норм поведінки. Це зумовлює «розрив поколінь»: норми і догми «батьків», а особливо «дідів» заперечуються молоддю – з відмовою від досвіду пращурів та їхньої сучасної поведінки як прикладу для наслідування. Як наслідок, спостерігається деформація сімей, відчуження їхніх членів один від одного, недостатність вихованості у молодого покоління духовної культури, вольових механізмів, умінь конструктивного спілкування, вироблення адекватних ціннісних орієнтацій, моральних поведінкових норм, навичок відповідальної, соціально зумовленої, нормативної поведінки.

До причин, що знижують виховний потенціал сім'ї, належить також невикористання в силу об'єктивних і суб'єктивних причин ряду можливостей, які сім'я має як своєрідний виховний інститут, її певну відмежованість від здобутків психолого-педагогічної науки, зокрема незнання батьками сучасних технологій сімейного виховання, мета яких полягає у поліпшенні внутрішньосімейного мікроклімату, створенні сприятливих умов для функціонування сімейного колективу, усуненні підґрунтя сімейних конфліктів як між дорослими, так і між батьками та дітьми.

Усе це актуалізує проблему сімейного виховання дітей і спонукає до пошуків таких педагогічно прийнятних підходів до її розв'язання, які забезпечували б орієнтацію на дитину як на особистість, надавали б можливості для її гармонійного розвитку, враховуючи індивідуальні особливості.

Перший підхід стосується самої сім'ї і процесу виховання в ній дітей сімейного виховання. Другий - передбачає надання батькам соціально-педагогічної підтримки у вихованні дітей шляхом підвищення рівня їхньої педагогічної культури.

Сім'я не є ізольованим мікроколективом. Багатоканальні зв'язки поєднують її із суспільством, з різноманітними його інституціями. При цьому відбувається їх взаємопроникнення і взаємовплив, що спричинює виникнення і розвиток певних внутрішньосімейних процесів. Щодо виховної функції сім'ї, то на неї впливають численні зовнішні чинники: держава як форма політичної організації суспільства, засоби масової інформації, література, мистецтво, політичні партії і громадські об'єднання, малі групи тощо. З-поміж цих чинників важливе місце належить середнім загальноосвітнім закладам, педагогічні працівники яких завдяки фаховій підготовці, володіють психолого-педагогічними знаннями, професійними операційними вміннями та навичками, постаючи важливою складовою педагогічного трикутника «дитина – батьки – соціальний педагог».

Водночас, не можна не рахуватися з тим, що цей аспект діяльності школи також потребує впровадження інноваційних підходів, які забезпечували б його належне розв'язання. Адже не секрет, що у шкільній практиці склалися певні традиції, відповідно до яких учителю відводилася роль своєрідного керівника, контролера, а на батьків покладалася дещо пасивна функція (щодо їхньої ініціативи у вихованні дітей), яка доволі часто передбачала суворе, але доволі часто бездумне, дотримання шкільних вимог, впровадження у внутрішньосімейні взаємини змісту, завдань і цілей суспільного виховання. Таке становище сім'ї спричинювало формування у батьків байдужого, іноді негативного ставлення до співробітництва зі школою, яке вони сприймали як надокучливе втручання у внутрішнє життя своєї сім'ї.

Сучасні умови висувають на одне з пріоритетних місць необхідність переосмислення і перегляду звичних поглядів на характер взаємовідносин сім'ї і школи, переведення їх у нову площину – площину дієвого співробітництва, взаєморозуміння і взаємодопомоги.

Отже, навчальний посібник «Педагогіка сімейного виховання: теорія і практика» орієнтований на вирішення таких завдань:

- забезпечення усвідомлення студентами важливості сімейного виховання в загальному спектрі впливів, яких дитина зазнає в процесі своєї життєдіяльності;
- розкриття сучасних наукових поглядів на методи і засоби сімейного виховання;
- формування у студентів умінь і навичок консультування батьків з питань сімейного виховання.

РОЗДІЛ І. СТРУКТУРА І ЗМІСТ ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ»

Опис предмета

Освітній компонент «Педагогіка сімейного виховання» призначений для студентів, які навчаються за спеціальністю 231«Соціальна робота». Сучасний спеціаліст, який працює у сфері надання допомоги особистості та розкриття її потенційних можливостей для ефективної самореалізації у суспільстві, не повинен нехтувати знаннями про такі важливі проблеми, як основи сім'ї і родинне виховання. Особистістю не народжуються – нею стають у процесі спілкування і діяльності. Саме через соціальне середовище, в якому відбувається життєдіяльність людини, вона набуває знання, досвід і практичні вміння для налагодження відносин з іншими людьми. Першим соціальним середовищем для дитини є її сім'я. Тип сім'ї, принципи, що покладаються в основу сімейного виховання, особистісні якості та властивості характеру і поведінки батька, матері та інших членів родини, специфіка сімейного спілкування, сімейні традиції і свята – все це справляє безпосередній вплив на розвиток і формування зростаючої особистості.

Досвід, який дитина отримує у процесі взаємодії з батьками, засвоюється нею як власний, зумовлюючи формування відповідних моделей взаємин з іншими людьми. У кожному суспільстві складається своя культура взаємин і взаємодії між батьками та дітьми, набувачи втілення у соціальних стереотипах, настановленнях і пріоритетах, позначаючись на характері виховання у сім'ї. Нові соціально-економічні умови розвитку нашої країни створюють труднощі, з якими стикаються сучасні батьки, що, безумовно, набуває прояву у сімейних відносинах.

Тому головна мета курсу – розкрити сучасні, науково обгрунтовані уявлення про доцільні методи і засоби сімейного виховання дітей, сформувані у студентів певні вміння і навички консультування батьків з питань сімейної педагогіки.

Освітній компонент «Педагогіка сімейного виховання» зорієнтований на забезпечення студентів знаннями про специфіку сімейного виховання; роль батьків та інших членів родини у формуванні та розвитку особистості дитини; особливості статевої ідентифікації хлопчиків і дівчаток та врахування цього фактора у сімейному вихованні; методи педагогічного впливу батьків і доцільність їх використання.

Окрема увага зосереджується на взаєминах батьків, методах дослідження сім'ї і сімейного виховання, особливостях роботи соціального педагога з батьками.

Така побудова курсу надає майбутнім соціальним працівникам змогу оволодіти як теоретичними знаннями, так і практичними вміннями щодо розв'язання проблем сім'ї і сімейного виховання.

1.1. СТРУКТУРА І ЗМІСТ ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль I. Теоретичні основи сімейного виховання.

ТЕМА 1. Сім'я як соціальний інститут.

Сім'я та її місце у суспільстві. Історія та розвиток сім'ї в Україні. Місце сім'ї у формуванні особистості. Функції сім'ї. Типологія сім'ї. Конвенція про права дитини. Умови життя сімей та їх вплив на здоров'я і народжуваність. Соціальний захист малозабезпечених сімей. Законодавча база щодо охорони здоров'я. Планування сім'ї.

ТЕМА 2. Педагогіка сімейного виховання як галузь педагогічної науки.

Педагогіка сімейного виховання як галузь педагогічної науки. Зв'язок сімейної педагогіки з іншими науками. Мета, зміст, завдання, принципи сімейного виховання. Методи сімейної педагогіки: емпіричний і теоретичний рівні вивчення сім'ї і сімейного виховання. Джерела сімейної педагогіки (сімейне виховання у народній педагогіці). Основні підходи до сімейного виховання (Ж.-Ж. Руссо, Я.А. Коменського, К.Д. Ушинського, В.О. Сухомлинського, А. С. Макаренка).

ТЕМА 3. Сім'я як основний фактор соціалізації особистості.

Особистісний розвиток людини. Роль батьків у формуванні особистості. Сімейна соціалізація. Традиційні шляхи сімейного виховання: моральне, розумове, національне, трудове, економічне та естетичне виховання.

Змістовий модуль II. Спілкування у родині.

ТЕМА 4. Специфіка сімейного виховання.

Особливості материнської і батьківської любові. Авторитет батьків. Типи матерів та їх вплив на формування дитини. Сутність та зміст батьківського авторитету. Функції батька у вихованні дитини. Батьківська позиція, її характеристики: адекватність, динамічність, прогностичність. Вплив братів і сестер. Виховання близнюків. Діти без батьків. Діти в прийомній сім'ї. Вплив дідусів і бабусь на виховання дитини.

Система методів сімейного виховання, її характеристика (виховні впливи: когнітивні, емоційні, поведінкові). Стиль спілкування і взаємодії та його вплив на розвиток дитини (авторитарний, ліберально-попускний, ігноруючий). Принципи побудови ефективної комунікації у дитячо-батьківських стосунках (Т. Дрейкус, Х. Джайнотт, Т. Гордон). Заохочення і

покарання як способи регуляції поведінки дитини. Психологічні умови їх ефективності (біхевіоризм, психоаналіз, гуманістична психологія). Дисциплінування дій дитини у сім'ї та його значення для морального розвитку. Система батьківського контролю (вимоги, заборони, санкції). Види порушень сімейного виховання: гіпопротекція, гіперпротекція (потураюча і домінуюча), гіперсоціалізуюче виховання (за типом підвищеної моральної відповідальності), емоційне пригноблення, суперечливе виховання, жорстоке поводження, їх вплив на розвиток дитини.

ТЕМА 5. *Проблеми сімейного виховання.*

Специфіка виховання в одnodітній сім'ї. Особливості відносин в багатодітній сім'ї. Проблеми виховання в неповній сім'ї. особливості розвитку дітей з осиротілих сімей. Труднощі виховання дітей у молодих сім'ях.

Змістовий модуль III. Методика роботи з сім'єю.

ТЕМА 6. *Взаємодія сім'ї і школи: мета, завдання, принципи і функції.*

Визначення сутності взаємодії як філософської, соціологічної та педагогічної категорії. Мету і завдання взаємодії сім'ї та школи. Принципи взаємодії сім'ї і школи як детермінанти її реалізації. Функції взаємодії сім'ї і школи та особливості їх прояву в сучасних умовах. Рівні взаємодії сім'ї і школи: основні характеристики і напрями запровадження. Сучасні форми і методи співробітництва соціального педагога з батьками.

ТЕМА 7. *Підвищення педагогічної культури батьків у процесі взаємодії сім'ї і школи.*

Поняття „педагогічна культура батьків”, умови успішності її формування, критерії оцінювання. Педагогічне спілкування та його вплив на процес взаємодії соціального педагога з батьками учнів. Психологічний захист дитини та його роль у вибудові відносин педагога з батьками. Актуальні поради щодо виховання дітей.

ТЕМА 8. *Педагогічна діагностика сім'ї.*

Педагогічна діагностика сім'ї: мета, завдання. Сучасні методи вивчення сім'ї: критерії вибору, особливості застосування. Оформлення і використання результатів педагогічної діагностики у виховній роботі з дітьми та співробітництві з батьками.

1.2. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття №1

Тема: *Сім'я як соціальний інститут*

План

1. Загальний огляд розвитку сім'ї. Історичний ракурс розвитку сім'ї в Україні.
2. Сім'я та її місце у суспільстві.
3. Державна сімейна політика.
4. Функції сім'ї. Типологія сім'ї.
5. Загальна характеристика шлюбно-сімейної ситуації в Україні

Завдання для самостійної роботи

Написати есе на тему: «Сім'я у майбутньому – якою вона буде».

Теми рефератів:

1. Характеристика визначень сім'ї у філософській, психологічній та педагогічній науці.
2. Трансформація форм української родини.
3. Особливості розвитку різних типів української сім'ї на сучасному етапі.

Семінарське заняття №2

Тема: *Педагогіка сімейного виховання як галузь педагогічної науки*

План

1. Педагогіка сімейного виховання як галузь педагогічної науки. Зв'язок сімейної педагогіки з іншими науками.
2. Мета, зміст, завдання, принципи сімейного виховання.
3. Методи та умови сімейного виховання.
4. Основні підходи до сімейного виховання.

Теми рефератів:

1. Роль традиції у трансформації досвіду поколінь.
2. Джерела української виховної традиції.

Заповніть таблицю: Особливості сімейного виховання в період з XVII ст. по XXI ст.

№	Вікові періоди виховання, навчання дітей	Мета виховання	Зміст виховання	Методи виховання
---	--	----------------	-----------------	------------------

Семінарське заняття №3

Тема: *Сім'я, як основний фактор соціалізації особистості*

План

1. Особистісний розвиток людини.
2. Роль батьків у формуванні особистості.

3. Традиційні шляхи сімейного виховання Розумове виховання.
Моральне виховання. Національне виховання Трудове виховання.
Естетичне виховання

4. Сімейна соціалізація.

Теми рефератів:

1. Провідні ідеї і традиції духовно-морального виховання дітей у сім'ї.
2. Сімейні конфлікти, їх особливості та форми.

Скласти свій родовід (вказати П. І. по Б., роки життя, фото, професію чи цікаву інформацію про рідних)

Написати ессе на тему: «Які традиції я продовжу чи започаткую у своїй сім'ї».

Семінарське заняття №4

Тема: Специфіка сімейного виховання

План

1. Тактика виховання.
2. Авторитет батьків.
3. Система батьківського контролю.
4. Особливості материнської любові.
5. Роль батька у сім'ї.

Здійснити аналіз проблемних ситуацій (на вибір).

Література: Педагогічні задачі і завдання для батьків. / за ред. В. Г. Постоного. – К.: Рад. шк., 1989 – 189 с.) за схемою:

- Опис ситуації.
- Опис причин, що призвели до конфлікту.
- Аналіз поведінки батьків.
- Аналіз поведінки дитини.
- Прогноз подальших стосунків між батьками та дітьми.

Теми рефератів:

1. Сімейні конфлікти, їх особливості та форми.
2. Порушення сімейних відносин як джерело дезінтеграції сім'ї.

Підібрати тестові методики, опитувальники, анкети, програми для вивчення специфіки сімейного виховання.

Написати ессе на тему: «Соціальні фактори впливу на дитину».

Семінарське заняття №5

Тема: Проблеми сімейного виховання

План

1. Специфіка виховання в одnodітній сім'ї.
2. Особливості відносин в багатодітній сім'ї.
3. Проблеми в неповній сім'ї.
4. Особливості розвитку дітей з осиротілих сімей.
5. Труднощі виховання у молодих сім'ях.

Теми рефератів:

1. Особливості взаємин у різних типах неповних сімей (осиротілій, позашлюбній, розлученій та сім'ї, що розпалась).

2. Специфіка порушення механізмів інтеграції в умовах повної зміненої, опікунської та сім'ї з прийомними дітьми.

Підібрати ігри, вправи, тренінги, сценарії свят для покращення сімейних відносин.

Розкрийте народну мудрість: «Малі діти – малий клопіт, а дорослі – великий».

Семінарське заняття №6

Тема: *Взаємодія сім'ї і школи: мета, завдання, принципи і функції*

План

1. Визначення сутності взаємодії як філософської, соціологічної та педагогічної категорії.

2. Розкрити мету і завдання взаємодії сім'ї і школи.

3. Охарактеризувати принципи взаємодії сім'ї і школи як детермінанти її реалізації.

4. Функції взаємодії сім'ї і школи й особливості їх прояву в сучасних умовах.

5. Рівні взаємодії сім'ї і школи: основні характеристики і напрями запровадження.

6. Сучасні форми і методи співробітництва соціального педагога з батьками.

Теми рефератів:

1. Роль взаємодії соціального педагога з батьками у вихованні школярів.

2. Становлення взаємодії сім'ї і школи в історичній ретроспективі.

3. Сучасні проблеми взаємодії сім'ї і школи.

4. Підходи до визначення провідних функцій взаємодії сім'ї і школи.

5. Можливості використання різних рівнів взаємодії сім'ї і школи для оптимізації сімейного виховання учнів.

6. Форми і методи педагогічної взаємодії залежно від змісту виховання школярів.

Семінарське заняття №7

Тема: Підвищення педагогічної культури батьків у процесі взаємодії сім'ї і школи

План

1. Поняття „педагогічна культура батьків”, умови успішності її формування, критерії оцінювання.

2. Педагогічне спілкування та його вплив на процес взаємодії соціального педагога з батьками учнів.

3. Психологічний захист дитини та його роль у вибудові відносин педагога з батьками.

Теми рефератів:

1. Педагогічна культура батьків: сутність, способи формування, критерії оцінювання.

2. Педагогічне спілкування як фактор наближення виховних позицій учителя і батьків.

3. Визначення та характеристика педагогічних вимог до встановлення і розвитку відносин соціального педагога з батьками учнів.

4. Психологічний захист дитини як візуалізація позитивного ставлення до неї.

Семінарське заняття №8

Тема: Педагогічна діагностика сім'ї

План

1. Педагогічна діагностика сім'ї: мета, завдання.

2. Сучасні методи вивчення сім'ї: критерії вибору, особливості застосування.

3. Оформлення і використання результатів педагогічної діагностики у виховній роботі з дітьми та співробітництві з батьками.

Тема реферату: Вивчення сім'ї як фактор ефективності співробітництва соціального педагога з батьками.

Підібрати діагностичні методики для визначення впливу сім'ї на моральне (інтелектуальне, фізичне, екологічне.....) виховання дитини молодшого шкільного (підліткового, старшого шкільного) віку.

ТЕМАТИКА І ЗМІСТ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1: Робота соціального педагога з батьками та дітьми.

Форма проведення: робота в групах.

Завдання:

1. Проаналізуйте анкету для батьків «Чи знаєте ви свою дитину?». Розкрити можливості її використання для роботи педагогів з батьками.

2. Розробіть анкети для проведення паралельної педагогічної діагностики батьків і дітей (тематика визначається довільно). Обґрунтуйте доцільність розроблених вами матеріалів.

3. Розробіть тренінгову програму «Дорослий та дитина: співробітництво і партнерство». Визначення цілей, завдань та основних принципів побудови програми.

Розкрийте сутність наступних форм взаємодії школи з батьками:

- Батьківські збори
- Виклик батьків до школи
- Вечір запитань та відповідей
- Індивідуальна, групова консультація
- Теоретична та практична конференція батьків з проблем сімейного виховання
- Вечір «Батьки і діти»
- Конкурсні форми роботи

Тема 2: Виховний потенціал сім'ї.

Форми проведення: „круглий стіл”, робота в групах.

Питання для обговорення:

1. Виховне середовище сім'ї, його завдання.
2. Характер внутрішньосімейних взаємин.
3. Характеристика конфліктних сімей.
4. Вплив внутрішньосімейної атмосфери на становлення особистості дитини.

Практичне завдання:

1. Підготувати карту-схему різних типів сімейного виховання.
2. Проаналізувати на конкретних прикладах помилки в сімейному вихованні, які спричинюють формування в дитини негативних якостей.

Тема 3: Вплив конфліктних ситуацій у сім'ї на формування і розвиток особистості дитини.

Форма проведення: ділова гра, робота в групах

Розподіл ролей: 1) науковців, які доводять шкідливий вплив сімейний конфліктів на дитину; 2) опоненти, які обстоюють думку, про те, що в суперечках народжується істина; 3) журналісти, котрі намагаються за

допомогою інтерв'ю одержати потрібну їм інформацію в науковців та опонентів; 4) експерти.

Практичне завдання: розробити зміст різних форм роботи з батьками, присвячених навчанню їх конструктивного вирішення внутрішньосімейних конфліктів.

Тема 4: Взаємодія школи і сім'ї як цілісний педагогічний процес.

Форма проведення: дискусія „Взаємодія школи і сім'ї: данина минулому чи актуальна проблема сучасності”; робота в групах

Запитання для обговорення:

1. Цілі й завдання педагогічної взаємодії школи і сім'ї в сучасних умовах.

2. Принципи успішної педагогічної взаємодії.

3. Функції педагогічної взаємодії школи і сім'ї.

4. Рівні реалізації взаємодії школи і сім'ї.

5. Доцільність організації дієвої взаємодії школи і сім'ї.

Практичне завдання:

1. Розробити орієнтовну тематику роботи з батьками на різних рівнях взаємодії школи і сім'ї.

2. Спроекувати систему взаємодії школи і сім'ї (педагогічні працівники, батьки, діти).

3. Підібрати діагностичні матеріали для виявлення характеру взаємин батьків і дітей у сім'ї (молодшого школяра, підлітка, старшокласника).

4. Запропонувати шляхи використання результатів педагогічної діагностики у процесі організації взаємодії школи і сім'ї.

Тема 5: Підготовка і проведення батьківських зборів.

Форма проведення: рольова гра.

Орієнтовні сценарії для проведення рольової гри:

1. Підготовка батьківських зборів у класах однієї паралелі (ролі – класні керівники).

2. Підготовка загальношкільних батьківських зборів (ролі – директор школи, завуч з виховної роботи, соціальний педагог, класні керівники).

3. Початок (організаційний момент) батьківських зборів (ролі – класний керівник, соціальний педагог, батьки).

4. Завершення батьківських зборів (ролі – класний керівник, соціальний педагог, батьки).

Практичне завдання: організувати ефективну взаємодію з батьками в рамках тематичних батьківських зборів, ґрунтуючись на результатах педагогічної діагностики.

1.3. ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Тестові завдання до теми «Сім'я як соціальний інститут»

Дайте відповіді на подані нижче твердження, обираючи із запропонованих варіантів:

1) Шлюб, що складається з 2 шлюбних партнерів:

- а) проміскуїтет
- б) полігамія
- в) моногамія

2) Питання захисту дітей зазначені у :

- Сімейному кодексі України
- Конституції України
- Концепції родинного виховання

3) Встановіть ієрархію керування державними установами (поставте у клітинках порядковий номер ієрархії керування або зобразіть схематично):

- Консультації лікарів, психологів, педагогів.
- Центри соціально-психологічної допомоги «Довіра»
- Центри соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями.
- Державний комітет України у справах сім'ї, молоді та спорту.
- Телефони довіри.
- Державний центр соціальних служб для молоді при міських та районних адміністраціях.
- Міністерство освіти і науки України.

4) Функція сім'ї, яка задовольняє потребу подружжя мати дітей, забезпечує продовження людського роду, відтворення суспільства:

- а) репродуктивна;
- б) виховна;
- в) економічна;
- г) сексуальна;
- д) релакційна.

5) Назвіть наслідки деформації шлюбно-сімейних відносин у суспільстві:

- Знижується _____
- Зменшується _____
- Збільшується _____
- Поширюється _____

Тестові завдання до теми «Педагогіка сімейного виховання як галузь педагогічної науки»

Дайте відповіді на подані нижче твердження, обираючи із запропонованих варіантів:

1) Визначіть правильну характеристику методів сімейного виховання:

- а) навіювання, погроза, крик;
- б) переконання, заохочення, покарання;
- в) безліч різновидів методів сімейного виховання;
- г) способи, шляхи цілеспрямованого впливу.

2) Встановіть залежність понять виховного процесу (схематично):

зміст

мета

завдання

напрями

3) До психолого-педагогічних умов сімейного виховання відносять:

- Темперамент.
- Характер.
- Дії близьких людей.
- Вроджені погані нахили.
- Заохочення та покарання.
- Щире і правдиве слово.
- Сильні враження.
- Безкорислива любов до дитини.

4) Хто з педагогів піднімає питання про підготовку батьків щодо виховання дитини в сім'ї до 6 років:

- а) В.О. Сухомлинський.
- б) А.С. Макаренко.
- в) Ж.-Ж. Руссо.
- г) Я.А. Коменський.

5) Який вік дитини Ж.Ж.Руссо визначив як сприятливий період розвитку мови:

- а) від народження до 2 років;
- б) від 2 до 12 років;
- в) від 12 до 15 років.

Тестові завдання до теми «Сім'я, як основний фактор соціалізації особистості»

Дайте відповіді на подані нижче твердження, обираючи із запропонованих варіантів:

1) Особистість формується і розвивається:

- а) відповідно до її вроджених якостей, здібностей, а соціальне оточення в цьому плані відіграє незначну роль;
- б) у ході соціального розвитку;
- в) під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів.

2) Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, що істотно впливають на становлення особистості. Позначте їх:

- Матеріально-побутові умови.
- Наявність усіх форм життєдіяльності (суспільство в мініатюрі).
- Включеність дитини в сім'ю з дня її народження.
- Зв'язок сім'ї з іншими спільнотами.
- Безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, професій, з різним обсягом життєвого досвіду.
- Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії.

3) Управління процесом особистісного розвитку дитини, створення сприятливих умов називається:

- а) формуванням особистості;
- б) соціалізацією особистості;
- в) виховання особистості.

4) Характеристика виховного процесу, яка розкриває гармонійність соціальних та індивідуальних цілей та завдань:

- а) цілеспрямована динамічна взаємодія вихователя і вихованця;
- б) цілеспрямованість;
- в) багатофакторність;
- г) безперервність.

5) Назвіть компоненти (напрями) виховного процесу:

Тестові завдання до теми «Специфіка сімейного виховання»

Дайте відповіді на подані нижче твердження, обираючи із запропонованих варіантів:

- 1) Тактика, що характеризує максимальне дистанціювання дорослих від життя дитини:
  - а) мирне співіснування;
  - б) диктат;
  - в) співробітництво;
  - г) опіка.
- 2) Авторитет батьків, що залежить від особистісних якостей, називається:
  - а) формальним;
  - б) функціональним;
  - в) особистим.
- 3) Який стиль є найкращим для виховання дитини в сім'ї:
  - а) авторитарний;
  - б) демократичний;
  - в) ліберальний;
  - г) змішаний.
- 4) Материнська депривація це:
  - Мати перебуває в депресивному стані.
  - Мати постійно конфліктує з дитиною.
  - Мати постійно турбується про дитину.
  - Дитина росте без материнської опіки.
- 5) До тендерної залежності особистісних характеристик стилю поведінки батьків і рівня розвитку дитини відносять:
  - а) соціальний статус батьків;
  - б) задоволеність батьків шлюбом;
  - в) сімейний мікроклімат;
  - г) кризові сімейні ситуації.

Тестові завдання до теми «Проблеми сімейного виховання»

Дайте відповіді на подане нижче твердження, обираючи один із запропонованих варіантів:

1) Визначіть проблеми виховання єдиної дитини в сім'ї і поєднайте (стрілками) з найбільш прийнятними, на вашу думку, способами розв'язання даної проблеми:

- Надмірна опіка дитини
- Завищене почуття відповідальності у батьків
- Обмежений кругозір дитини
- Важко знайти спільну мову в дитячій спільноті
- Народження другої дитини
- Розширення контактів з однолітками
- Дозвіл дитині робити все, що роблять її однолітки
- Допомога у знаходженні друзів

2) Виховання якої дитини є найскладнішим з погляду тактики виховання:

- а) єдиної;
- б) наймолодшої;
- в) середньої;
- г) найстаршої.

3) Недостатня сформованість у батьків педагогічної рефлексії притаманна:

- а) молодим сім'ям;
- б) неповним сім'ям;
- в) авторитарним сім'ям.

4) Який тип трансформації сім'ї є найскладнішим для дитини:

- Батьки розлучені, проживають окремо.
- Батьки розлучені, проживають разом.
- Сім'я повна, змінена.
- Сім'я осиротіла.

5) Встановіть (стрілочками) порядок піклування в багатодітній сім'ї:

Батьки

Менша дитина

Середня дитина

Дідусі, бабусі

Старша дитина

Тестові завдання до теми «Робота соціального працівника з батьками та дітьми»

Ознайомтеся з проблемними ситуаціями, оберіть найбільш прийнятний, на ваш погляд, спосіб їх розв'язання. Обґрунтуйте свій вибір.

Ситуація 1.

До класного керівника приходять мати однієї із старшокласниць за порадою: її дочка, доросла дівчина, абсолютно байдужа до одягу, одягає, що доведеться, ніколи нічого не просить, відмовляється від нових покупок. Мати турбується: що це означає?

Яку дати відповідь:

а) насамперед привітати маму з такою гарною дочкою – нею слід пишатися;

б) пояснити мамі, що, мабуть, у дівчини занижена самооцінка, і вона не відчуває потреби у поновленні свого одягу, не прагне одягти щось модне. Не виключено, що дівчина почувається негарною і тому не звертає уваги на одяг;

в) пояснити мамі, що, можливо, у дівчини завищена самооцінка і вона відмовляється від звичайних речей, прагне ексклюзивного одягу – дуже модного й якісного;

г) переконати маму не послаблювати «речового тиску» на дочку – рано чи пізно вона змінить своє ставлення до одягу;

д) порадити мамі набратися терпіння: як тільки дочка закохається, відразу з'явиться стимул і тоді – тільки тримайтеся!

Ситуація 2.

Після батьківських зборів до матері одного з учнів, який погано навчається, підходить класний керівник, вчитель хімії, й говорить, що сину треба серйозно зайнятися хімією. Тут у хлопчика несподівано виявилися здібності та інтерес – він все сприймає з півслова, добре орієнтується в предметі. Мама здивована: «Та що Ви кажете! Такого не може бути! Він у мене такий лінивий, його ж нічого не цікавить – тільки б гуляти цілими днями з друзями!». Вчителька ніяковіє, не знає, що сказати?

а) м'яко сказати матері, що вона погано знає свого сина, у крайньому випадку, на уроках хімії він зовсім не такий, яким вона його змальовує;

б) обуритися: як можна таке казати про свого сина?

в) пояснити матері, що спілкування з друзями – це одне, а навчання, особливо тоді, коли воно цікаве й успішне – зовсім інше;

г) суворо докорити: успіхами сина з хімії вона може пишатися;

д) таку маму слід негайно запросити на урок хімії – що вона тоді скаже?

е) на всяк випадок уточнити прізвище мами – може, ви переплутали і почали розмовляти з мамою іншого учня?

Ситуація 3.

Після батьківських зборів у першому класі до вчительки підходить мати дівчинки і просить підтримати її прагнення зробити з дівчинки музиканта. Виявляється, сама мама – музикант і дуже хоче, щоб дочка наслідувала її. Але дівчинка чинить опір і не хоче серйозно займатися музикою.

Що відповісти мамі?

а) твердо пообіцяти допомогти і весь час проводити з дівчинкою відповідну «роботу»;

б) пообіцяти мамі серйозно побалакати з дівчинкою, щоб з'ясувати її бажання та інтереси;

в) детально розпитати маму про причини її прагнення зробити з дівчинки музиканта – сьогодні це доволі «проблемна» професія;

г) щиро подивуватися вибору мами: у наш час бути музикантом – зовсім не прибутково;

д) заспокоїти маму і переконати її у необхідності враховувати не тільки свої бажання, а й бажання дитини стати музикантом;

е) не треба нічого обіцяти мамі, спочатку слід поспостерігати за дівчинкою і побалакати з нею: чого вона хоче, що її цікавить, чи любить вона музику і чи хоче займатися нею?

є) різко перебити маму й звинуватити її у насильстві над дитиною.

РОЗДІЛ II. ДОПОМІЖНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ЗМІСТУ ПРОГРАМИ

2.1. Сім'я як соціальний інститут

2.1.1. Загальний огляд розвитку сім'ї. Історичний ракурс розвитку сім'ї в Україні.

Історично сім'я розвивалась від нерегульованих статевих відносин (проміскуїтет) до їх обмеження в рамках моногамної сім'ї. У первісному суспільстві протягом тисячоліть панували неупорядковані статеві стосунки, так званий статевий проміскуїтет, коли у статеві зв'язки могли вступати навіть найближчі родичі, а постійних сімей чи сімейних груп не існувало. Достовірно доведеною первісною формою сім'ї був *груповий шлюб*, в якому існувала **полігамія**, але існували певні обмеження, табу на зв'язки близьких родичів.

- Кровнородинна сім'я – перший ступінь групового шлюбу. Шлюбні групи склалися в межах одного покоління, тобто кожен чоловік міг бути статевим партнером кожної жінки, індивідуального батьківства не існувало, але батьки не могли бути статевими партнерами своїх дітей, а діти - партнерами своїх батьків.

- Парна сім'я, яка виникла на межі дикунства й варварства і складалася з двох шлюбних партнерів, що було головною її ознакою за всіх чисельних варіантів організації побуту і виховання дітей. Така сім'я ще не була справжньою моногамією, оскільки в ній були дозволені різноманітні форми позашлюбних стосунків. Парні шлюби досить легко розпадалися, причому діти залишались у материнському роді. Усі матеріальні здобутки парної сім'ї при розлученні, здебільшого, залишались в роді жінки.

Моногамна сім'я, яка існує і в наш час, виникла внаслідок потужного розвитку виробництва. Чоловіки мали певні майнові набутки (знаряддя праці), які вони прагнули передати у спадок своїм дітям. Тому від жінок вимогалася подружня вірність.

У процесі еволюції людина як мисляча істота дедалі більше прагнула знайти у своєму статевому партнері особистість, а не тільки об'єкт для статевого задоволення і продовження роду. Сьогодні моногамія як форма шлюбу переважає лише у 25% країн. В інших 75% країнах перевага надається полігамії – формі шлюбу, в якому особа може водночас мати кілька шлюбних партнерів.

За дослідженнями М. Грушевського, форми сімейного союзу в Україні з'явилися одними з перших на території Європи, ще до утворення держави, підтвердження чого знайдено у літописах. Українцям завжди були притаманні великі, кількоступеневі родини, які охоплювали представників трьох, а то й чотирьох поколінь. Такі родини побутували і в інших народів, але в українців знаходимо безліч яскравих особливостей, безперечно цікавих з погляду сучасності, на які необхідно звернути увагу.

Отже, перше, що в усі часи вирізняло українську родину, становило її осердя і головну мету – були діти. Сім'ї зазвичай відзначалися багатодітністю; появі малюка завжди раділи, сприймали його народження як свято. Чи не звідси твердження П. Куліша: «Коли бажаєш бути святиною в очах твоїх дітей, то нехай і вони будуть святиною тобі!». Панував кодекс оберігання вагітної жінки, спрямований на забезпечення фізичного і морального здоров'я дитини.

Через те, що окремі регіони України протягом тривалого часу входили до складу сусідніх держав, які відрізнялись політичним устроєм, умовами соціально-економічного розвитку і конфесійною ситуацією, на її території сформувалися різні типи побутової культури, різноманітні шлюбно-сімейні звичаї. Неоднорідним був соціальний і етнічний склад населення, а це впливало на норми поведінки та звичаї народу. Та в середовищі українців, незважаючи на регіональні відмінності, здавна набула визнання система цінностей сімейного життя. Наприклад, повноправною і поважною людиною вважали лише одруженого чоловіка, а неодружених громадськість зневажала. І в наші дні побутують такі назви, як «старий холостяк, старий парубок, вічний парубок». Але, коли старший брат у разі смерті батька перебирав на себе обов'язки голови сім'ї, відмовляючись від одруження, та у випадках, коли дівчина не виходила заміж після загибелі нареченого, громадська думка цінувала благородність вчинку.

XX століття в українську сім'ю принесло чимало випробовань.

Наслідками Першої світової війни (1918 – 1920) стали вбиті, поранені, каліки та сироти, безпритульні діти. Воєнні роки довели сім'ю до крайньої межі. Революційні періоди нанесли сім'ї страшні втрати через різні перегини з гаслами заміни патріархальної родини «вільною любов'ю», «націоналізацією жінок», «одержавленням дітей», заборони та нехтування традиційними шлюбно-сімейними інститутами. Чинилися «громадські суди» над людьми, котрі брали шлюб у церкві або хрестили дітей. Ця політика супроводжувалася закриттям та руйнуванням храмів, каплиць, могил, кладовищ. Серед українців поширюється так званий «сатанізм».

Початок мирної відбудови у родині було сприйнято з великим піднесенням. Цьому також сприяло прийняття законодавчих документів про сім'ю та шлюб, надання матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, ліквідація дитячої безпритульності, заходи щодо охорони дитинства та материнства, введення загальнообов'язкової освіти. У 1917 р. запроваджується відпустка жінкам у зв'язку з вагітністю та пологами, надається тимчасова відпустка матерям, котрі мають грудну дитину, державна допомога багатодітним сім'ям, організуються пункти жіночих консультацій, пологові будинки. Створюється мережа дошкільних виховних закладів – ясел, притулків, садків. Запроваджується безкоштовне медичне обслуговування та лікування всіх верств населення.

У новоприйнятих законодавчих актах шлюбні та позашлюбні діти отримали рівні права. Держава робила перші кроки у покращенні умов життя сім'ї. З цією метою було запроваджено 8-ми годинний робочий день, оплата праці жінок прирівнювалась до чоловіків, надавались пільги сім'ям загиблих та інвалідам війни.

Усупереч характерному українській родині індивідуалізму, їй був нав'язаний так званий радянський побут з комунальним житлом, спільною кухнею на декілька родин, обмеженою житловою площею. У цих помешканнях розвивалося шпигування сусідів один за одним, бо через тонкий перестінок можна було підслухати кожне слово. Батьки, уникаючи підслуховування з боку посторонніх осіб, змушені були обговорювати свої сімейні проблеми за межами свого помешкання. За таких важких життєвих умов важко було виховувати дітей у дусі української родинної педагогіки, зберігаючи при цьому необхідні виховні елементи. Було накладено табу на святкування споконвічних родинних свят: Різдва Христового та Великодня. Заборонено навчання дітей основам християнської моралі. Зруйнувати сім'ю намагався пануючий режим, протиставляючи дітей батькам, хоча очікуваних результатів ця політика не принесла.

Суворим випробуванням для української сім'ї стала Друга світова війна 1939 – 1945 рр. Мільйони сімей були знищені, мільйони людей втратили своїх найближчих людей – батьків, матерів, синів чи дочок. У більшості жителів України, які проживали в сільській місцевості, були зруйновані оселі, а майно – пограбоване або вивезене до Німеччини.

Тяжким наслідком в роки і після закінченні війни було масове сирітство, мільйони дітей залишилися без батьків. Саме в цей період українські сім'ї беруть до себе на виховання дітей-сиріт.

Розрізняють такі характерні риси сучасної української сім'ї:

1. Перехід від великої, нерозділеної сім'ї, в якій разом проживало декілька поколінь (діти, батьки, діди, прадіди, інші родичі), до нуклеарної (одно ядерної) сім'ї, яка складається тільки з батьків та дітей. За різними джерелами сьогодні в Україні 70 – 80% нуклеарних сімей.

2. Зміна ролей членів сім'ї. Сучасна сім'я переживає перехідний період від патріархальної до біархальної сім'ї, де співіснує влада обох подружніх партнерів, наявна рівність чоловіка й дружини як у правах, так і в обов'язках (авторитарний тип замінюється демократичним типом відносин як між чоловіком і дружиною, так і між батьками та дітьми. Дружина і чоловік є економічно незалежними один від одного.

3. Перехід від багатодітності (5 і більше дітей) до малодітності (1 – 2 дитини), від сім'ї, в якій кількість дітей зумовлювалася природними біологічними чинниками (високою смертністю), церковними вимогами-табу на переривання вагітності, економічними потребами виживання тощо, до сім'ї, де кількість дітей викликається бажанням батьків.

4. Відмінність у професійних заняттях та інтересах. Якщо раніше членів сім'ї поєднували спільні господарські справи, то сьогодні подружжя займається своєю професійною діяльністю відособлено. Зазвичай відсутні спільні професійні інтереси (залишаються тільки зовнішні ознаки: переміщення по службі, зміни в заплатні), члени сім'ї стають менш цікавими один одному.

5. Перехід сім'ї з осередку, який поєднує виробництво й споживання, до суто споживацького осередку. Засоби забезпечення життєдіяльності сім'ї здобуваються переважно за її межами.

6. Збільшення ролі психологічних, моральних чинників стійкості сім'ї.

7. Наявність суперечності між виробничою й побутовою ролями жінки, що стає джерелом напруженості, веде до послаблення контролю за поведінкою дітей і є однією з причин зниження народжуваності.

8. Підвищення рівня автономності дітей від батьків унаслідок того, що значну частку часу діти перебувають поза домівкою.

9. Великий вплив засобів масової інформації на уявлення про статеву мораль. Відбувається фемінізація чоловіків і маскулінізація жінок.

Як соціальний інститут сім'я не лише забезпечує збереження традицій у суспільстві, а й спроможна активно адаптуватися до історичних умов, що змінюються, до соціального порядку.

З одного боку, сім'я – це замкнений соціальний інститут, який творить свій внутрішній світ, протистоїть зовнішнім деструктивним впливам. Позбавлення сім'ї внутрішнього світу призводить до її розпаду. З другого, – сім'я – це відкритий соціальний інститут, який взаємодіє із суспільством, що сприяє розвитку її членів, допомагає їм задовольняти власні потреби у відносинах з іншими людьми, породжує в них почуття безпеки та захищеності.

2.1.2. Сім'я та її місце у суспільстві.

Сім'я є соціальним інститутом і відіграє надзвичайно важливу роль у житті суспільства і навіть може змінювати хід історії. Так, на думку видатного німецького соціолога, історика, економіста та юриста Макса Вебера (1864 – 1920), причиною занепаду Римської імперії стала відсутність у рабів моногамної сім'ї: вони жили в казармі й були позбавлені не лише майна, а й родини. Мали місце лише різні форми контрольованої проституції з преміями рабині за догляд дітей: за трьох вирощених дітей деякі хазяї давали їй свободу. За рабовласницького ладу раб відігравав приблизно таку саму роль, як нині нафта чи інші енергоносії. Рабська ж казарма не здатна була самовідтворюватись, її можна було поповнювати тільки постійним докуповуванням рабів. Тому зі зміною історичних умов Римська імперія не вистояла.

Проте, повноцінна сім'я потрібна не для будь-якого типу суспільства. Тоталітарна держава намагається обмежити функції сім'ї до мінімуму, щоб

мати змогу контролювати її життєдіяльність. Адже родина може вносити дезорганізацію в жорстку суспільну структуру. У ній нуртують емоції, у сім'ї людина почуває себе вільно, розкуто, розкриває свою індивідуальність. Відомо, що керувати легше істотами, які виконують усі накази, не замислюючись і швидко. Наприклад, у добре організованих арміях панує жорстка дисципліна, стосунки ділові, позбавлені емоцій, а солдати живуть у казармах у всіх на очах.

Підходи до визначення природи й сутності сім'ї досить різноманітні за своїм характером. Одна з перших спроб у цьому аспекті належить давньогрецькому філософу Платону, котрий вважав патріархальну сім'ю незмінною, висхідною суспільною клітиною, зазначаючи, що держави виникають у результаті об'єднання сімей. Проте аналіз його робіт засвідчує, що мислитель не був послідовним у своїх поглядах щодо сутності інституту сім'ї. Підтвердженням цього можуть бути думки, висловлені ним у проектах «Ідеальної держави», де Платон, обґрунтовуючи шляхи досягнення єдності суспільства, пропонує вводити спільність дружин, дітей і майна.

Подальшого розвитку такі ідеї набувають у роботах Аристотеля. Стародавній філософ був переконаний, що сім'ї створюють «поселення», а об'єднання цих «поселень» і є держава.

У науковому вивченні сім'ї виділяють кілька етапів (за Г. Кристонсеном): переддослідницький (до середини ХІХ ст.), присвячений опису сімейних норм та традицій; соціального дарвінізму (кінець ХІХ ст.), коли основним напрямом було вивчення еволюції сім'ї як соціального інституту; спонтанної науки (перша половина ХХ ст.), характерною рисою якого було накопичення емпіричних даних щодо різноманітних форм шлюбно-сімейних взаємин і окремих стадій шлюбу з одночасною появою значної кількості спекулятивних, ненаукових праць про сім'ю; планомірної побудови теорій (починаючи із середини ХХ ст. до сучасності), що позначається фахівцями як «період самосвідомості» - певна систематизація знань щодо дослідження шлюбу і сім'ї та окремі спроби аналізу перспектив розвитку сім'ї.

Основними рисами сім'ї як соціального інституту є:

– система відносин, взаємодій, спрямованих як у її середину, так і назовні – щодо інших соціальних утворень, суспільства загалом. Сім'я є самостійним соціальним інститутом, зокрема посередником у відносинах особистостей – членів сім'ї та суспільних структур;

– ці відносини не усталені остаточно, форми їх вияву, обсяг, інтенсивність постійно змінюються;

– основними чинниками, які визначають розвиток сім'ї та сімейних відносин, є тип соціально-економічної, політичної та соціокультурної організації суспільства, традицій, що домінують у ньому;

– сім'я є пластичним соціальним інститутом, який прагне до збереження своєї цілісності за будь-яких соціальних умов. Вона хоча

частково й пристосовується до них, але завжди зберігає певну самостійність щодо тих суспільних впливів, які її не задовольняють, дестабілізують, і певним чином сама здатна впливати на соціальне довкілля.

Роль сім'ї в житті суспільства змінюється на переломних етапах його розвитку.

Як соціальний інститут сім'я безпосередньо пов'язана з інститутом шлюбу, з інститутом батьківства. В Україні відповідальність батьків за виховання дітей та турбота дітей про батьків не просто регулюються традиційною суспільною мораллю і звичаями українців, а закріплена у Конституції України. Також на законодавчому рівні забезпечуються права і законні інтереси неповнолітніх.

Так, у *статті 51 КУ* зазначається: «Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняється державою». Питання захисту дітей визначається *статтею 52 КУ*: «Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей».

У Конституції України окреслено тільки засадничі питання регулювання сфери сімейних відносин, основним же законодавчим актом у цій галузі є Сімейний кодекс України, який визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Сімейний кодекс України регулює сімейні відносини, для того щоб забезпечити:

- зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- побудову сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;
- сімейне виховання кожної дитини, можливість духовного та фізичного її розвитку.

Сімейний кодекс України складається з 7 розділів:

Розділ 1. Загальні положення: Статті 1 – 20

Розділ 2. Шлюб, права та обов'язки подружжя: Глави 3 – 11, статті 21 – 120

Розділ 3. Права та обов'язки матері, батька і дитини: Глави 12 – 17
Статті 121 – 206

Розділ 4. Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: Глави 18 – 20(2) Статті 207 – 256(5)

Розділ 5. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів: Глави 21 – 22 Статті 224 – 257

Розділ 6. Особливості усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства: Статті 282 – 287

Розділ 7. Прикінцеві та перехідні положення

Стаття 150. Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини

1. Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.

2. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.

3. Батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

4. Батьки зобов'язані поважати дитину.

5. Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

6. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

7. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Стаття 172. Обов'язок дитини, повнолітніх дочки та сина піклуватися про батьків

1. Дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу.

2. Повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень.

3. Якщо повнолітні дочка, син не піклуються про своїх непрацездатних, немічних батьків, з них можуть бути за рішенням суду стягнуті кошти на покриття витрат, пов'язаних із наданням такого піклування.

Сімейний кодекс України подає такі визначення сім'ї та шлюбу:

- Сім'я – це мала соціальна група людей, споріднених через кровні зв'язки, шлюб або всиновлення, що формують економічну одиницю, дорослі члени якої відповідають за виховання дітей.

- Шлюб – є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Це суспільно схвалені сексуальні стосунки між двома особами. (громадянський - зареєстрований,

цивільний – прийнятий в суспільстві але без реєстрації, консенсуальний – за домовленістю, але без реєстрації)

2.1.3. Державна сімейна політика.

Українська держава, усвідомлюючи першочергове значення сім'ї як соціального інституту, осередку формування особистості, вживає заходів щодо поліпшення становища сімей. Одними із них є Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації на період до 2015 року» та проект Концепції Загальнодержавної соціальної програми підтримки сім'ї та демографічного розвитку на період до 2015 року (10 серпня 2010): Розділ 2. У сфері підтримки української сім'ї:

Підтримка української сім'ї, жінки-матері, підвищення статусу сім'ї, формування в суспільстві сімейних цінностей та відповідального батьківства – першочергові пріоритети державної сімейної політики. На початок 2010 р. в Україні налічувалося близько 13,5 млн сімей, 6,9 млн виховують дітей віком до 18 років; з них 396,2 тисячі – багатодітні. Сьогодні 2,3 млн сімей є неповними, де дітей виховує один з батьків, 118 тис. Серед малозабезпечених родин у 2009 році виявлено 67 тис. сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, в яких проживає 138 тис. дітей. Протягом січня-травня 2010 р. близько 16 тисячам українських жінок присвоєно почесне звання матері-героїні. Загальна кількість матерів-героїнь становить 44 725. Вже розпочато виплати одноразової винагороди для матерів-героїнь, які отримали це звання в 2009 році. У Держбюджеті 2010 р. на це передбачено 306 766,7 тис. грн. Розпочато видачу посвідчення багатодітним родинам, які тривалий час не видавалися, щоб вони змогли сповна скористатися соціальними пільгами, передбаченими законодавством. Крім збільшення фінансової підтримки родинам, сімейна політика спрямована на:

- створення сприятливих умов для збільшення повної родини із двома й більше дітьми;
- створення системи підтримки родин, які опинилися в складних життєвих обставинах;
- пропаганду й формування в суспільстві пріоритету сімейних цінностей і відповідального батьківства.

Передбачається, що державна сімейна політика повинна базуватися на певній ідеології, мати власну структуру управління (рис. 2.1.), основні форми, механізми реалізації, спиратися на законодавчу, кадрову, наукову та інформаційну основи.

Рис. 2.1. Структура управління державною сімейною політикою

Зазначимо, що у нашій країні відсутня єдина правова база державної сімейної політики. Будь-які заходи, які застосовуються з боку державних інституцій, в основному спрямовані на індивідуум і майже не враховують інтереси сім'ї як соціального інституту. Правовий статус сім'ї, який характеризував би її становище по відношенню до держави та її інститутів, не визначений. Законодавством регулюються в основному сімейні права громадян. Політика по відношенню до сім'ї, яка застосовується у соціальній практиці, є пасивною, її функції системно не включені у діяльність органів державної влади, а отже дає їм підстави стверджувати, що проведення соціальної сімейної політики недоцільно, оскільки вся соціальна політика орієнтована на сім'ю. Сам термін «сімейна політика» в державних документах практично не використовується. Міністерства та відомства під сімейною політикою, як правило, розуміють сукупність загальносоціальних заходів, які впливають на життєдіяльність сім'ї, жінок і дітей. В результаті предмет сімейної політики збільшується настільки, що втрачає власні кордони та специфіку самостійного напрямку діяльності, ототожнюється із

предметом соціальної політики. Відсутнє також і Міністерство (державне відомство), яке було б відповідальне за впровадження державної сімейної політики України. Сім'я не виступає самостійним об'єктом державної політики і в різних програмах, які приймаються на різних рівнях влади. Більшість міністерств і відомств не виконують функції суб'єктів сімейної політики, не проводять системної роботи в цій галузі, не розробляють відповідні програми, обмежуючись лише окремими заходами. Не створена єдина система державної експертизи, яка би забезпечувала корегування соціальної політики та її окремих напрямів з врахуванням інтересів інституту сім'ї. Сім'я майже не приймає участі в розробці та реалізації державної політики, не є повноправним суб'єктом реформ, які здійснюються у нашій країні. Це питання не опрацьовано концептуально, не сформовані державні механізми, які би забезпечували участь сім'ї у суспільно-політичній діяльності, розвиток організацій і об'єднань, які би захищали її «корпоративні» інтереси. Наявний потенціал недержавних організацій до реалізації мети сімейної політики системно не залучається, відсутня концепція їх взаємовідносин з державними інститутами. Таким чином, у бюджеті країни кошти на фінансування сімейної політики цілеспрямовано не передбачені, фінансуються лише окремі заходи у цій галузі (соціальний захист, соціальне обслуговування сімей, допомога на дітей тощо). Деякі міністерства та відомства (Мінфін, Міністерство науки, освіти, молоді та спорту, Мінздрав тощо) вважають, що виокремлення в бюджеті країни окремою стрічкою коштів на фінансування сімейної політики не є доцільним, оскільки видатки на здійснення конкретних заходів передбачені в окремих статтях держбюджету, які пов'язані з освітою, культурою, соціальним захистом, охороною здоров'я тощо. В умовах, коли більшість сімей знаходиться за межею бідності, пріоритетною метою політики став соціальний захист найбільш вразливих верств населення. Це в основному матеріальна підтримка (державні допомоги) і соціальне обслуговування сімей. Щодо багатьох інших аспектів сімейної політики, то вони знаходяться у зародковому стані. Можна стверджувати, що система сімейної політики в нашій країні тільки формується. Виходячи з вищенаведеного, вважаємо, що одним із самих нагальних сучасних завдань є розробка науково-обґрунтованої державної сімейної політики України.

2.1.4. Функції сім'ї. Типологія сім'ї.

На сьогодні відомо більше 40 підходів до аналізу різних типів, видів, форм сімей і шлюбу:

- за кількістю дітей: бездітна, одnodітна, малодітна, багатодітна;
- за складом поколінь (нуклеарні): проста, складна, велика;
- за якістю відносин у сім'ї (атмосфери): благополучна, нестабільна, дезорганізована;
- за структурою влади: авторитарні, демократичні, ліберальні;

- за характером розподілу влади в сім'ї: патріархальна, матріархальна, егалітарна(взаємозамінні ролі);
- за розподілом сімейних обов'язків: традиційні (чоловік – годувальник, жінка – господиня), нетрадиційні (експлуаторський), егалітарні (рівні);
- за соціальним становищем: гомогенні (одного соц. прошарку), гетерогенні (чоловік і жінка належать до різних суспільних верств).

Не виникає сумніву, що сучасна двовладна сім'я кардинально відрізняється від патріархальної сім'ї минулого. Але не завжди зрозуміло, що в цих змінах є природним і бажаним, а що – наслідком впливу помилкового розуміння життя; що треба розвивати, коригувати, а чого – позбутися.

Основними системоутворюючими зв'язками у сім'ї виступають взаємини як усередині підсистеми «сім'я», так і з елементами системи «суспільство», що виникають у процесі реалізації сім'єю її основних функцій.

Функцією сім'ї називається сфера її життєдіяльності, яка безпосередньо пов'язана із задоволенням певних потреб її членів. Види і кількість функцій залежать від того, скільки потреб у стійкій формі, що постійно повторюються, вона задовольняє. Найчастіше виокремлюють такі функції, як: господарчо-побутова, виховна, емоційна, духовного спілкування, первинного соціального контролю, репродуктивна та сексуально-еротична.

Господарчо-побутова або економічна функція полягає у задоволенні матеріальних умов існування сім'ї завдяки участі її членів у процесі суспільного виробництва.

Виховна функція сім'ї здійснюється в процесі задоволення індивідуальних потреб у батьківстві та материнстві, взаєминах з дітьми, їх вихованні, самореалізації у дітях. Завдяки реалізації цієї функції сім'я забезпечує соціалізацію молодого покоління, його підготовку до майбутнього життя.

Емоційна функція сім'ї передбачає задоволення її членами потреб у симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті.

Функція духовного (культурного) спілкування – це задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємному духовному збагачення.

Функція первинного соціального контролю дозволяє членам сім'ї дотримуватися соціальних норм. Особливе значення це має для тих, хто в силу різних обставин (вік, різні захворювання тощо) не володіє достатньою мірою можливостями і здібностями для самостійної організації власної поведінки.

Репродуктивна та сексуально-еротична функція спрямовані на задоволення сексуально-еротичних потреб дорослих членів сім'ї, регулювання їхньої сексуально-еротичної поведінки та забезпечення

біологічного відтворення населення. При цьому слід враховувати, що виконання репродуктивної функції не відбувається саме собою. На її реалізацію впливають певні об'єктивні та суб'єктивні чинники. До об'єктивних відносять: рівень розвитку суспільного виробництва; характер розміщення виробництва; ступінь урбанізації країни; міграційні процеси; матеріально-економічне становище сімей; забезпечення населення житлом; міру зайнятості жінок у суспільно-виробничій діяльності; рівень культури та освіти людей; демографічну політику з боку держави; історичні традиції того чи іншого народу, нації; побут і звичаї сім'ї.

Суб'єктивні чинники, які впливають на народжуваність дітей, включають: дотримання певного ідеалу сім'ї, особливості внутрішньосімейного мікроклімату і традицій, що склалися у ній; рівень розвитку моральної потреби у батьківстві та материнстві; характер роботи та престижність професії жінки; рівень особистісних амбіцій та ціннісних орієнтацій чоловіка і дружини; сексуальну грамотність подружжя, фізичні можливості.

Таким чином, протягом ХХ століття сімейний побут і шлюбно-сімейні відносини зазнали кардинальних змін. Вирішальну роль почали відігравати емоційна, духовного спілкування й сексуально-еротична функції. Задоволення партнерів подружніми стосунками визначається характером їхнього спілкування, вмінням висловлювати схвалення, співчуття, підтримку, повагу, підтримувати повноцінні статеві стосунки.

2.1.5. Загальна характеристика шлюбно-сімейної ситуації в Україні.

До основних характеристик шлюбно-сімейної ситуації відносять шлюбність і розлучуваність. Шлюбність – охоплює всі процеси створення шлюбних пар. Розлучуваність – це процес розпаду подружніх пар (розлучення, овдовіння). Аналітики, розглядаючи шлюбно-сімейну ситуацію в Україні, кваліфікують її як гостропроблемну, що є наслідком типових проявів демографічної кризи. Нині на шлюбному ринку спостерігається зменшення контингенту молоді внаслідок зменшення народжуваності на початку 90-х років, міграційних процесів, підвищення смертності тощо.

Серед найгостріших проблем у процесах шлюбності і розлучуваності дослідники відносять:

- зниження шлюбності і підвищення розлучуваності; збільшення середнього віку взяття шлюбу через відкладання одруження до «кращих часів» та послаблення серед молоді настановлень на створення сім'ї;
- поширення консенсуальних шлюбів (за домовленістю, але без реєстрації) і дошлюбних статевих стосунків;
- поширення безшлюбного материнства, дефіцит чоловічого виховання дітей у сім'ї та ін.

Унаслідок деформації шлюбно-сімейної ситуації зменшується частка приросту молодих подружніх пар; знижується дітність сімей, зростає частка неповних сімей, збільшується кількість дітей-сиріт та поширюється соціальне сирітство (за живих батьків). Проте ситуацію не можна вважати безнадійною. Вселяє надію те, що кризові явища свідчать не про відмирання шлюбу та сім'ї як суспільних інститутів, а про несприятливу загальну і конкретну шлюбно-сімейну ситуацію. Адже в Україні досить стійкі народні традиції. І культивування сімейних традицій, переосмислення їх та пристосування до реалій сьогодення допоможе подолати як демографічну кризу, так і поліпшити шлюбно-сімейну ситуацію в Україні.

Шлюбно-сімейна ситуація тісно пов'язана з демографічною ситуацією, яка в Україні надзвичайно складна. Смертність зростає, у тому числі серед людей працездатного віку і молоді. Серед молоді зростає частка самогубств, убивств і отруєнь алкоголем. Здоров'я молоді значно погіршилося. Викликає занепокоєння поширення такої соціальної хвороби, як туберкульоз. Загрозливими темпами поширюється СНІД. За експертними оцінками, в Україні близько 410 тис. осіб із позитивною ВІЛ-інфекцією. Зареєстровано понад 90 тис. наркоманів до 28 років. Кількість населення зменшується також унаслідок міграційних процесів, коли громадяни України переселяються на постійне місце проживання до інших держав, коли мільйони людей від'їжджають за кордон працювати, породжуючи таке соціальне явище, як дискантна сім'я. Окрема складова демографічної проблеми – погіршення стану репродуктивного здоров'я. Реалії сьогодення особливо негативно впливають на молоді сім'ї, тобто сім'ї, де вік подружжя не перевищує 35 років. Їх кількість становить 2,1 млн. Жінки у віці 20-29 років у середньому народжують 1,2 - 1,4 дитини, що не відповідає потребам простого відтворення населення. Несприятлива дітородна і виховна ситуація в молодих сім'ях зумовлена насамперед матеріальними труднощами та відсутністю житла: понад 4/5 подружніх пар мотивують народження дітей належним рівнем доходів, 2/3 – наявністю власного житла. В особливо скрутному становищі перебувають студентські сім'ї та сім'ї військовослужбовців.

Серед різноманітних складових, які впливають на народжуваність, зокрема економічних та медичних, особливе значення мають ціннісні орієнтації сімей. Цінність достатку, комфортного життя може стати провідною і притупити бажання мати дітей. Якщо ж сім'я відчуває потребу в дітях, то при поліпшенні умов життя вона реалізується.

До 2015 року очікується стабілізація шлюбності на рівні 6 – 8% із деяким підвищенням у періоди компенсації, розлученості – на рівні 3,5 – 4,0%. Унаслідок втрат чисельності шлюбних контингентів та поширення незареєстрованих шлюбів немає підстав сподіватись на відродження високих рівнів шлюбності у найближчій перспективі.

Загальна кількість сімей зменшиться з 13,5 млн. у 2001 р. до 12,4 млн. на початок 2015 року. Середня величина сім'ї становитиме 3,0-3,1 особи у середньому по Україні, у т. ч. в сільських поселеннях – 3,4–3,5 особи.

У міських поселеннях поширюватиметься однодітність, оскільки зростання вимог до стандартів життя не сприятиме реалізації бажаних орієнтацій на дводітну сім'ю. Наявність особистого господарства у сільських жителів стимулюватиме збільшення частки 2–3-х дітних сімей. Проте для відродження середньодітної сім'ї потрібен тривалий період, можливо, не одне покоління.

Однак не слід очікувати, що з підвищенням рівня життя автоматично зросте і народжуваність. Якби зв'язок був таким простим, не відбулося б істотного скорочення народжуваності в економічно розвинених країнах аж до рівня, що не забезпечує навіть простого відтворення покоління батьків в усіх без винятку європейських країнах.

Перспективи народжуваності. З огляду на загальноєвропейські тенденції немає підстав очікувати істотного збільшення сумарних коефіцієнтів народжуваності в Україні у найближчій перспективі. В зв'язку з тим, що відкрите суспільство сприяє орієнтації на західні високі стандарти рівня життя, прагнення до них певний час буде реалізовуватись більшістю населення за рахунок відмови від народження другої дитини, тобто за рахунок посилення обмеження репродуктивної діяльності.

2.2 Педагогіка сімейного виховання як галузь педагогічної науки

2.2.1. Зв'язок сімейної педагогіки з іншими науками.

Сім'я – найважливіший інститут соціалізації молодого покоління. Нині в українському суспільстві спостерігається підвищена увага до сім'ї з боку всіх соціальних інститутів виховання молодого покоління. Сім'я – є об'єктом дослідження багатьох наук: соціології, економіки, права, етнографії, психології, педагогіки, демографії. Кожна з цих наук спів відносно до свого предмета, вивчає специфічні сторони функціонування сім'ї. Це породжує множинність підходів до визначення сутності поняття «сім'я» і, як наслідок, більш вузьке або широкє, більш абстрактне або конкретне тлумачення. Поняття «сім'я» є складним, оскільки на розуміння і трактування даного поняття впливають традиції повсякденної свідомості та слововживання, що не завжди співпадають з науково-теоретичним значенням.

Поняття «сім'я, родина, сімейство, прізвище, посімейство» творять синонімічний ряд. Однак кожне з цих визначень вживається в різних мовних стилях. Найбільш вживаними є терміни «родина і сім'я». Протягом тривалого часу у вітчизняних словниках та енциклопедіях були відсутні визначення понять «сім'я і родина». Підвищена увага в останні роки до традицій родинного виховання, зумовила вихід нових словників та

методичних посібників, де розкриваються теоретичні аспекти родинного виховання. Так у «Словнику навчально-педагогічних понять і термінів: методичний посібник (2001) ми знаходимо визначення поняття сім'я – «як соціально-психологічного об'єднання близьких родичів (батьків, дітей, бабусі, дідуся), які живуть спільно і забезпечують біологічні, соціальні і економічні умови для продовження роду». Аналіз педагогічної літератури, дає можливість стверджувати, що в українській педагогіці поняття «сім'я і родина» ототожнюються і використовуються паралельно.

У сучасній етнографії і соціології вчені користуються терміном «сім'я», а також зроблено глибоке та чітке його формулювання. В українській етнографії таке визначення дав А. В. Пономарьов. На його думку це « об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю». «Основу сім'ї складає шлюб між чоловіком і жінкою в тій чи іншій формі, санкціонований суспільством. Але він не зводиться до відношення між чоловіком і жінкою, навіть юридично оформленим, а представляє (... відношення між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми), що надає їй характер важливого соціального інституту». Етнографічні дослідження пов'язані з вивченням особливостей побуту та життя сімей з різними етнічними характеристиками.

З погляду філософії та соціології, сім'я розглядається як соціальний інститут і мала соціальна група. Як соціальний інститут виховання сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій та зразків поведінки, що регламентують взаємостосунки між подружжям, батьками, дітьми та іншими. Водночас сім'я розглядається як заснована на шлюбі або кровнородинних зв'язках мала соціальна група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Соціальна педагогіка розглядає сім'ю як соціальну групу людей, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка і жінки, їх дітей (власних або всиновлених), інших осіб, пов'язаних з подружжям родинними зв'язками. Сім'я здійснює життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морального, психологічного укладу, виховання дітей. Найбільш вдалим є визначення сім'ї, яке запропонував російський соціолог А. І. Антонов: «Сім'я – це заснована на загально сімейній діяльності спільність людей, пов'язаних узами по дружності – батьківства – родинності, яка завдяки цьому здійснює відтворення населення і спадковість сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей, підтримання існування членів сім'ї». Дане визначення враховує всі етапи існування сім'ї, а також її найважливіші функції. Оскільки, лише виконання родинною певного комплексу функцій забезпечує її повноцінне існування, як соціального інституту і соціально-психологічної групи.

Економіка розглядає і вивчає сім'ю (домашнє господарство) як споживчий кошик, як виробничу функцію, як продуктивну силу.

Статистика і демографія під визначенням структури сім'ї розуміє: її чисельний, поколінний, національний і соціальний склад.

Філософія і соціологія визначають структуру як спосіб зв'язку між окремими її елементами або як сукупність відносин, які склалися між ними.

Предметом етнографічного дослідження структури сім'ї є «її складові частини, зв'язки між ними і сукупність відносин, які всі разом творять цілісний суспільний інститут»

Педагогічні дослідники сімейного побуту під структурою сім'ї, перш за все, розуміють спосіб і організацію зв'язків між її складовими частинами (батьками, дітьми, подружжям і т. ін.), характер їх взаємовідносин у процесі життєдіяльності, виду авторитету.

Важливість сім'ї в соціалізації дитини спричинюється тим, що вона постає як головний передавач культурних норм і цінностей. Однак сім'я передає ту частину культури, яка є доступною для батьків. Тому виховання і навчання дитини відбувається в межах культурних цілей і звичаїв, характерних для вузького кола, а соціалізація обмежується цим безпосереднім навчанням і вихованням. Водночас культурні еталони, яких дотримується сім'я, значною мірою зумовлюють тип інтерпретації дитиною соціального світу.

До вивчення соціалізуючого впливу сім'ї на дитину звертався американський соціолог Р. Мертон. Спираючись на експериментальні дослідження, він доводив, що дитина активно залучається до виявлення та зміни неявних зразків культурного оцінювання, віднесення людей і речей до різних категорій і формування гідної поваги мети тією самою мірою, якою вона засвоює явну культурну орієнтацію своїх батьків, що виражається в нескінченному потоці наказів, пояснень і попереджень. Дитина зберігає виявлені в щоденній поведінці батьків неявні зразки культурних цінностей навіть у тому випадку, якщо вони суперечать явним порадам і попередженням старших.

До факторів, які впливають на соціалізацію дитини в сім'ї, відносять:

- склад сім'ї (структура сім'ї);
- позицію дитини в сім'ї – її ролі, які можуть за зовнішньої схожості (життя в сім'ї) бути різними. Наприклад, досвід єдиної дитини в повній сім'ї відрізняється від досвіду дитини, яка є водночас старшою від брата і молодшою від сестри;
- основних (реальних) вихователів-соціалізаторів, тобто тих членів сім'ї, які справляють найбільший вплив на неї завдяки основному догляду, й тих, хто є для дитини найбільшим авторитетом, на кого вона найбільшою мірою хоче бути схожою;

– стиль виховання – може розглядатися як домінуючий стиль основного вихователя-соціалізатора (наприклад, матері), допоміжних соціалізаторів (батька, бабусі, дідуся, сиблінгів);

– власне особистісний, моральний і творчий потенціал сім'ї. До нього належить уся сукупність позитивних якостей дорослих членів сім'ї – моральних, вольових, емоційних, інтелектуальних, культурних, пізнавальних і творчих особливостей.

Важливе місце серед цих факторів належить сімейному вихованню та стилю його реалізації.

2.2.2. Методи та умови сімейного виховання.

На сьогодні сфера сімейного виховання менш вивчена порівняно з суспільним вихованням. Це можна пояснити різними причинами:

1. Багато років у нашій країні здійснювалася державна політика, що була зорієнтована виключно на суспільне виховання. Це припинувало роль сім'ї як соціального інституту, робило неактуальним вивчення теорії і практики сімейного виховання.

2. Вивчення особливостей сімейного виховання неможливо вести автономно у межах однієї педагогіки.

3. Сімейне життя і родинне виховання – складні предмети наукового дослідження, оскільки являють собою «замкнену скарбницю», в яку неохоче впускають сторонніх, у тому числі і дослідників.

4. Традиційні педагогічні методи дослідження навчально-виховного процесу у суспільних інститутах виховання мають дещо обмежене використання при дослідженні сім'ї і сімейного виховання. Мається на увазі педагогічний експеримент, оскільки використання цього методу передбачає створення спеціальних умов його проведення протягом певного періоду часу. При цьому експериментатор активно втручається у процеси, що досліджуються, усуває одні фактори і підсилює інші. Сім'я ж, з причин своєї замкненості, неохоче впускає дослідника до свого внутрішнього світу.

Під сімейним вихованням розуміється цілеспрямоване прищеплення дітям різнобічних особистісних якостей задля підготовки їх до життя, що забезпечує опанування дитиною суспільно необхідних нормативів поведінки, справляє значний вплив на її спроможність сприймати стихійні впливи навколишнього середовища, стимулює засвоєння позитивного прикладу.

Метою сімейного виховання є забезпечення високого рівня освіченості й вихованості зростаючої особистості, здатної на основі життя й досвіду власного народу та досягнень світової науки і культури, врахування національно – територіальних особливостей України здійснювати соціально-економічний розвиток і господарювання в республіці, утверджувати найвищі ідеали гуманістичної культури й демократичних

взаємовідносин людей, відстоювати і захищати права, гідність і честь своєї Вітчизни.

Зміст виховання в сім'ї зумовлений метою виховання в демократичному суспільстві і специфікою сімейного виховання. Тому його складовими компонентами є відомі напрями виховання – національне, моральне, правове, статеве, художньо-естетичне, героїко – патріотичне, трудове, екологічне, фізичне та розумове.

Основними *завданнями* сімейного виховання є:

1. Виховання фізично й морально здорової дитини, забезпечення необхідних екосоціальних умов для реалізації можливостей розвитку дитини (генотипу).

2. Створення атмосфери емоційної захищеності, тепла, любові, умов для розвитку почуттів і сприймань, її самореалізації.

3. Засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм взаємин між близькими людьми і в суспільному оточенні, виховання культури поведінки, правдивості, справедливості, гідності, людяності, здатності виявляти турботу про молодших, милосердя до слабких і людей похилого віку.

4. Залучення дітей до чарівного світу знань, вивчення народних казок, пісень, прислів'їв, приказок, дум, лічилок тощо; виховання поваги до школи і вчителя, прагнення до освіти й творчого самовдосконалення.

5. Включення дитини в спільну з дорослими діяльність, розвиток працелюбності, творчої особистості, спрямування її зусиль на турботу про навколишнє середовище, виховання дітей цивілізованими господарями та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин.

6. Формування естетичних смаків і почуттів, уміння розрізняти красиве і потворне в мистецтві і житті, поважати прекрасне у вчинках людей; забезпечення умов для творчої практичної діяльності дітей.

7. Забезпечення духовної єдності поколінь, збереження сімейних традицій та реліквій, вивчення родоводу; прилучення дітей до народних традицій, звичаїв, обрядів, виховання в них національної свідомості і самосвідомості.

Сімейне виховання ґрунтується на *таких принципах* гуманістичної педагогіки:

- креативності вільного розвитку здібностей дітей;
- гуманізму;
- демократизму;
- громадянськості;
- виховання на традиціях народної педагогіки;
- пріоритетності вселюдських моральних норм і цінностей.

Методи сімейного виховання – способи, шляхи, за допомогою яких здійснюється цілеспрямований педагогічний вплив на свідомість і поведінку дітей членами сім'ї (батьки, прабабки, брати та сестри, інші родичі).

Вибір методів виховання в сім'ї залежить від педагогічної культури батьків: розуміння цілі виховання, батьківської ролі, уявлення про цінності, стилю відносин, культури мовлення і т.д. Тому методи сімейного виховання несуть в собі яскраве відображення особистості батьків і невіддільні від них. *Скільки батьків – стільки різновидів методів.* Наприклад, переконування в одних батьків реалізується через м'яке навіювання, в інших – через погрози, крик. Коли в сім'ї відносини з батьками близькі, теплі, дружні, головний метод виховання – заохочення. За холодних, відчужених відносинах переважає суворість і покарання. Методи залежать від встановлених батьками виховних пріоритетів: одні хочуть виховати в дітей слухняність, тому обирають методи, спрямовані на те, щоб дитина безвідмовно виконувала вимоги дорослих. Інші вважають важливішим навчити дитину самостійно мислити, проявляти ініціативу, знаходячи для цього відповідні методи.

Всіма батьками використовуються *методи (прийоми)*:

1. Словесні: бесіда, розповідь, переконування, пояснення, настанова, порада, лекція, дискусія, навіювання та інші.

2. Практичні (досвід поведінки): вправлення і привчання, організація різних доручень і обов'язків дітей, режиму їх навчання, праці та відпочинку.

3. Методи стимулювання поведінки: заохочення (похвала, подарунки, цікава для дітей перспектива) і покарання (позбавлення задоволень, відмова від дружби тощо, крім фізичного і морального насилля).

4. Методи самовиховання: самопізнання, самоусвідомлення, саморегуляція.

Сімейна педагогіка обережно підходить до покарання дітей і не схвалює методи, які є проявом жорстокості, шкодять фізичному і психічному здоров'ю дитини, принижують її людську гідність.

Вибір і застосування методів сімейного виховання спирається на:

1. Знання батьками своїх дітей; особистий досвід батьків; спільна діяльність; педагогічна культура батьків; уміння спілкуватися (частота, обсяг, мова, тема спілкування, інтереси).

2. Педагогічні знання батьків особливо важливі в той період, коли батько й мати є єдиними вихователями своєї дитини. У віці до 6-ти років розумовий розвиток, духовне життя дітей вирішальною мірою залежить від елементарної педагогічної культури матері та батька, яка виражається в мудрому розумінні надзвичайно складних душевних рухів людини, яка розвивається (В.О.Сухомлинський).

Різноманітними є засоби вирішення виховних завдань у сім'ї. До найбільш поширених засобів належать: слово, фольклор, праця, домашній побут, духовний і моральний мікроклімат сім'ї, символи, атрибути, реліквії, традиції (родинні, народні, релігійні, державні) тощо.

Виховні можливості сім'ї можуть бути реалізовані за наявності відповідних загальних та психолого-педагогічних умов.

До загальних (об'єктивних) умов реалізації виховного потенціалу в сім'ї належать:

- рівень матеріального добробуту сім'ї (рівень і структура використання прибутків, матеріальні умови життя);
- забезпеченість дитячими дошкільними закладами, школами, закладами охорони здоров'я;
- кількість і склад (структура) сім'ї.

Психолого-педагогічними (суб'єктивними) умовами реалізації виховного потенціалу сім'ї є:

- дії близьких людей, прагнення виховувати дітей як гармонійних особистостей;
- темперамент, тобто міра сили й швидкості міркувань і дій дитини;
- безкорислива любов до дитини;
- особистий авторитет батьків;
- щира і правдива оцінка дитячої поведінки;
- педагогічна культура батьків.

Гармонійна взаємодія об'єктивних і суб'єктивних чинників є передумовою формування і розвитку досконалої особистості. Однак з різних причин така гармонійна єдність часто порушується. У різні історичні епохи ці причини мають свої специфічні особливості, хоча загалом їх джерела приблизно однакові та й наслідки мало чим відрізняються. Наприклад, соціально-політична, економічна стабільність у суспільстві є передумовою матеріального благополуччя і сприятливого для розвитку дитини морального, психологічного клімату в сім'ї. За таких умов дитина має змогу відкривати для себе й опановувати механізми міжособистісної взаємодії, вчитися поводитися у конкретних життєвих ситуаціях на рівні цивілізаційної культури. Головним у цьому для неї є реальна життєва практика її батьків і найближчих родичів.

Звичайно, всі несприятливі властивості, що виявляються у дитини, приписують їй самій, іноді говорять навіть про вроджену злісність, не враховуючи й не підозрюючи, що ці якості є відбиттям якостей оточуючих її дорослих. *Уродженими в дитини можна* вважати тільки ті якості і властивості, які пов'язані з її темпераментом, відображають рівень сили й швидкості її міркувань і дій. Потім вона переживає імітаційний період, під час якого в неї складаються мова, головні звички, загалом усі типові властивості. Тому виховуючи дитину, батьки мають виховуватися, самовдосконалюватися самі, особливо щодо таких якостей, як правдивість, щирість, доброта.

В організації сімейного виховання слід пам'ятати, що *найсильніше на дитину впливають не слова, а дії близьких людей*. Неврахування цього часом породжує переконаність батьків у вроджених поганих нахилах дитини, наріканнях на «зіпсованість» дітей, неначе ця зіпсованість з'явилася сама собою й відповідальність за неї несе сама дитина. Вони не хочуть зрозуміти, що ця «зіпсованість» є результатом сповідуваної ними системи виховання, за яку доводиться розплачуватися дитині.

Доволі часто *не природжена недосконалість дитини, а педагогічні помилки батьків готують її до майбутнього*, залишаючи на її проявах і звичках глибокі сліди морального псування, розумового безсилля.

Насильство і примус у вихованні завдають значної шкоди. Формально підкоряючись наказу, дитина не змінює свою думку, а до вимог батьків ставиться тим негативніше, чим більш відверто вони насаджують незаперечну покору. Подібні методи не дають бажаних успіхів. Вони можуть спрацьовувати лише протягом незначного проміжку часу і батькам доводиться постійно їх повторювати. Як наслідок, мета залишається недосягнутою, а у взаєминах з дітьми виникає відчуження. Їхній душевний світ залишається закритим для батьків, ані поваги, ані любові такі методи не приносять. Крім того, подібне виховання негативно впливає на характер дитини: вона стає нещирою, звикає до неправди.

2.2.3. Джерела сімейного виховання.

Джерелами сімейного виховання є звичаї і традиції етнопедагогіки. Відомий дослідник українського родинознавства проф. М. Стельмахович зазначає, що завдяки застосуванню національної системи родинного виховання кожен конкретний народ продовжує себе у своїх дітях, неухильно генезує свій національний дух, характер, менталітет, традиційно-побутову культуру.

В українських родинах дітей завжди вчили, що людина невіддільна від свого роду, нації. Головним охоронцем ладу в родинах та суспільних взаєминах, законом буття – був звичай. Він зобов'язував кожного члена роду досконало вивчати і знати свій родовід до сьомого коліна. Людину, яка не знала історії свого роду, вважали безрідною.

Для наших пращурів виховання дітей було святим обов'язком батьків. Згідно з нормами народної і християнської моралі, батьки відповідали перед власною совістю, Богом і народом за вихованість і моральну зрілість своїх дітей. Сім'ї зазвичай були багатодітними, появі малюка завжди раділи, сприймали як свято. Дбаючи про майбутнє дітей, батьки усвідомлювали важливість духовного зв'язку між поколіннями. Тому плекали в родинному середовищі такі моральні чесноти, як повага до старших, щирість, милосердя, працьовитість, багатство духу.

Неперевершеною в родинному вихованні є роль матері. Вже так склалося віками, що вихованням дітей у сім'ї опікується в основному мати.

Тому норми поведінки, ідеал людини, характер моралі, спосіб життя українців підпорядковані нормам, що є типовими для жінки. Звідси й генетичні риси національного характеру: доброта, гостинність, працьовитість.

За висловлюванням В. Сухомлинського, "... кінцева межа виховання материнської гордості: дівчина, жінка має бути певною мірою вихователем юнака, чоловіка, майбутнього батька. Вона має стати головою сім'ї. Почуття материнської гордості утверджується в душі дівчинки лише тоді, коли в неї є духовні багатства і для людської гордості. Щоб бути гордою, мудрою, недоступною, вона повинна мати те, чим пишається людина: високу гідність, свідомість, творчі здібності, нахили, покликання".

2.3 Сім'я, як основний фактор соціалізації особистості

2.3.1. Особистісний розвиток людини.

Особистісний розвиток людини відбувається протягом усього життя. Особистість є одним з тих феноменів, що рідко витлумачуються однаково різними авторами. Усі визначення особистості так чи інакше зумовлюються двома протилежними поглядами на її розвиток. З першого погляду одних, кожна особистість формується і розвивається відповідно до її вроджених якостей здібностей, а соціальне оточення при цьому відіграє дуже незначну роль. Представники іншої точки зору повністю відкидають вроджені внутрішні риси і здібності особистості, вважаючи, що особистість – це деякий продукт, сформований у процесі соціального розвитку.

Незважаючи на численні понятійні й інші розходження, майже всі психологічні теорії особистості єдині в одному: особистістю індивід не народжується, а стає в процесі свого життя. Це означає визнання того, що особистісні якості і властивості людини набуваються не генетичним шляхом, а внаслідок розвитку й виховання, тобто вони формуються і розвиваються.

Формування особистості – це, як правило, початковий етап становлення особистісних властивостей людини. Особистісне зростання зумовлене безліччю зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішнього відносять: належність до певної культури, соціально-економічного класу й унікального для кожного сімейного середовища. З іншого боку, внутрішні детермінанти включають генетичні, біологічні і фізичні фактори.

Серед різних соціальних факторів, які впливають на становлення особистості, одним з найважливіших є родина. Традиційно родина – головний інститут виховання. Те, що людина здобуває в родині, вона зберігає протягом усього наступного життя. Важливість родини зумовлена й тим, що в її середовищі людина перебуває протягом значної частини свого життя. У родині закладаються основи особистості.

У процесі близьких відносин з матір'ю, батьком, братами, сестрами, дідусями, бабусями й іншими родичами в дитини з перших днів життя починає формуватися структура особистості.

У родині відбувається формується не тільки особистості дитини, а й її батьків. Виховання дітей збагачує дорослих людей, підсилює їхній соціальний досвід. Найчастіше це відбувається в батьків несвідомо, але останнім часом усе частіше стрічаються молоді батьки, які свідомо виховують не тільки свою дитину, а й самих себе.

У житті кожної людини батьки відіграють велику й відповідальну роль. Вони дають дитині зразки різних моделей поведінки, з їхньою допомогою вона пізнає навколишній світ, наслідує їх у своїх діях. Ця тенденція підсилюється завдяки позитивним емоційним зв'язкам дитини з батьками і її прагненням бути схожою на матір і батька. Коли батьки усвідомлюють цю закономірність і розуміють, що від них багато в чому залежить успішність формування особистості дитини, вони поводяться відповідним чином.

Сім'я зазвичай формує власну соціально-ціннісну спрямованість, яку й передає дітям. Тому цілком логічно розглядати сімейну соціалізацію у дворівневому вимірі: як наслідок цілеспрямованого виховання і результат соціального наuczіння. Соціальне наuczіння також здійснюється за двома основними напрямками. З одного боку, набуття соціального досвіду відбувається в процесі безпосередніх відносин дитини з батьками, братами і сестрами, а з іншого, – за рахунок спостереження за особливостями соціальних відносин інших членів сім'ї між собою, з іншими людьми.

Роль сім'ї у соціалізації дитини зумовлюється тим, що:

1. Батьки для дитини є «еталонними фігурами», копіюючи поведінку яких, вона вивчає моделі взаємодії з оточуючими людьми.
2. Батьки приписують дитині певну роль, яку вона змушена засвоїти і виконувати.
3. Батьки є для дитини «своєрідним полігоном», на якому вона може перевіряти результативність своїх самопрезентаційних впливів, щоб потім перенести їх на інших людей.

До чинників, які характеризують сім'ю як фактор соціалізації дітей, належать:

- вид відносин між батьками (співдружність, паритет, змагання, консолідація, антагонізм);
- спрямованість сімейних взаємин (ділова, колективістська, індивідуалістська);
- стиль відносин у сім'ї (авторитарний, ліберальний, демократичний);
- функції батьків у відносинах з дітьми (джерело емоційного тепла, приклад для наслідування, друг і порадник, відповідність функцій віку дітей);

– основа авторитету батьківської влади (придушення дитини, економічне стимулювання, педантизм, авторитет особистості батьків, любов і довіра, дружба);

– складові авторитету батьків як вищого типу авторитету (частота контактів з дітьми, інформованість про життя дітей, розуміння їхніх інтересів, готовність змінювати себе разом зі зміною дітей);

– моральні цінності сім'ї (любов, довіра, розуміння, співучасть, взаємна підтримка, рівноправ'я);

– права дитини в сім'ї (на спілкування та усамітнення, самовираження, самоствердження, повагу честі і гідності, вибір друзів, форм проведення дозвілля, участь в обговоренні і розв'язанні сімейних проблем);

– обов'язки дітей у сім'ї;

– способи засвоєння дитиною норм, цінностей, настанов, прийнятих у сім'ї (засвоєння сімейних традицій, виконання рольових функцій, самоідентифікація з іншими членами сім'ї, спілкування в сім'ї і поза нею, самовиховання);

– характер сімейної праці (самообслуговування, господарсько-побутова праця дітей);

– спосіб проведення дозвілля (пізнавальна діяльність, розваги, сімейний туризм, спілкування з природою, сімейний спорт, художня творчість);

– різноманітність соціальних зв'язків сім'ї (сусідські, родинні);

– традиції у різноманітних сферах життєдіяльності сім'ї.

Важливе місце серед цих факторів належить сімейним відносинам та способу їх реалізації.

Значущість внутрішньосімейних відносин для соціалізації дитини зумовлена, по-перше, тим, що вони є першим специфічним зразком суспільних відносин, з якими дитина стикається від самого народження, а по-друге, тим, що в них фокусується і набуває своєрідного мініатюрного вираження все багатство суспільних відносин, створюючи можливості для раннього залучення зростаючої особистості до їх системи.

Від характеру відносин між старшими і молодшими членами сім'ї залежить рівень набуття дитиною різноманітних ціннісних орієнтацій і настановлень, розвиток її емоційної сфери, усвідомлення сутності соціальних ролей. Чим сильнішим є емоційний зв'язок між батьками й дітьми, тим краще відбувається виховання, засвоєння ними норм і цінностей культури, навичок поведінки і спілкування, підготовка до виконання певних соціальних ролей, тобто тим активніше відбувається їх соціалізація.

Отже, соціалізація в сім'ї, з одного боку, спрямована на підготовку дитини до адекватного виконання соціальних ролей, а з другого, – на формування соціально компетентної особистості, що має нормативне та

інформативне наповнення: чим згуртованішою є сім'я, тим ефективніший її нормативний вплив на зростаючу особистість.

З огляду на це актуалізується такий фактор сімейної соціалізації, як згуртованість сім'ї – характеристика внутрішньосімейних відносин, що засвідчує міру збігу оцінок, настановлень і позицій членів сім'ї щодо об'єктів, найбільш значущих для сім'ї загалом, „ціннісна єдність, підпорядкування індивіда соціальним нормам” [25, с. 63]. Причому така єдність не передбачає нівелювання особистості, повного збігу оцінок і позицій членів сім'ї. Йдеться насамперед про зближення оцінок дорослих і дітей у підходах до мети спільної діяльності та внутрішньосімейних відносин. Завдяки сімейній згуртованості створюється широкий простір для виявлення прагнень і спонукань дитини, що є своєрідною „школою” накопичення соціального досвіду.

2.3.2. Роль батьків у формуванні та розвитку особистості.

Родина має велике значення для розвитку зростаючої особистості. Діти, позбавлені можливості безпосередньо й постійно брати участь у житті малої групи, що складається з рідних і близьких їм людей, багато втрачають. Особливо це помітно в маленьких дітей, які живуть поза родиною – у дитбудинках й інших установах інтернатного типу. Розвиток особистості цих дітей нерідко відбувається інакше, порівняно з дітьми, котрі виховуються в родині. Розумовий і соціальний розвиток цих дітей часом запізнюється, а емоційний – загальмовується.

Відомо, що на поведінку людей часто впливає присутність інших осіб. Багато-хто поводить себе в присутності інших інакше, ніж тоді, коли залишається наодинці. Причому якщо людина відчуває доброзичливе, добре ставлення присутніх, то в неї найчастіше з'являється певний стимул до таких дій, які можуть спричинити схвалення оточуючих і допомогти їй самоствердитися. Якщо ж людина відчуває недоброзичливе ставлення, в неї з'являється опір, який може проявлятися різними способами: від занурення в себе до активної конфліктності.

Універсальний, всеохопний, постійний виховний вплив сім'ї на особистість є наслідком дії таких чинників:

1. Безкорисливої любові до дитини, яка надає їй почуття захищеності, створює атмосферу душевності, соціального і життєвого оптимізму. Взаємини дітей і дорослих у сім'ї є справжньою школою почуттів, найважливішим фактором, що формує емоційно-мотиваційну сферу зростаючої людини, її ставлення до людей і життя, сприяє розвитку індивідуальності дитини.

2. Природне включення дитини у найрізноманітніші людські стосунки. Відбувається це передусім завдяки участі дитини у спільних з дорослими видах діяльності. Багатоплановість життєвих ситуацій, які

виникають у сімейному житті, неможливо змодельовати в жодній досконалій виховній системі.

3. Багаторольова структура сімейного колективу, яка забезпечує багатогранність, постійність і тривалість його виховного впливу. Цей вплив відбувається у процесі взаємодії дитини і дорослих за найрізноманітніших життєвих ситуацій, постійно повторюючись у різних формах.

4. Можливість набуття дитиною позитивного досвіду і переживання негативних почуттів. Усе це відбувається в атмосфері довіри, гуманного ставлення до дитини, які є необхідними для набуття нею почуття впевненості, відповідальності, формування вміння долати життєві негаразди, гідно поводитися за будь-яких обставин.

5. Головне, щоб дитина сприймала сім'ю як фактор емоційного затишку, внутрішнього комфорту, гарантію того, що за будь-яких умов вона знайде тут розуміння, підтримку і захист.

У сім'ї дитина вперше пізнає почуття ревності, набуває досвіду подолання непорозумінь, навчається виконувати не лише приємні для себе, а й обов'язкові, необхідні для інших справи. Вона навчається визнавати свої негативні почуття й тактовно їх стримувати. Як зауважував П. Лесгафт, «таємниця сімейного виховання у тому й полягає, щоб дати дитині самій розгортатися, робити все самій». Тому дорослі повинні «завжди ставитись до дитини з першого дня появи її на світ, як до людини, з повним визнанням її особистості...».

Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, що істотно впливають на становлення особистості дитини:

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї. У результаті сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств. Таким чином, на думку А. Карлсона, сім'я — це суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується соціальна взаємодія загалом.

2. Включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї.

3. Безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду спричинюються до інтеріоризації дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім — людей поза сім'єю.

4. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для

спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне "зараження". При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

2.3.3. Традиції сімейного виховання. Розумове виховання. Моральне виховання. Громадянське виховання. Трудове виховання. Естетичне виховання.

Проблема виховання – це одна з вічних проблем, вичерпне вирішення якої в принципі неможливе. Осмислення проблем виховання переповнює русло таких наук, як педагогіка, психологія, філософія та соціологія.

Виховання – процес цілеспрямованого впливу на людину з боку інших людей, формування певної системи особистісних якостей і моделей поведінки. За змістом розрізняють такі напрями виховання: політичне, розумове, трудове, моральне, естетичне, патріотичне та ін.

Правильно організоване виховання формує повноцінну цілісну особистість, індивідуальність, яка високо цінує свою громадянську, національну й особистісну гідність, уміє робити моральний вибір і нести за нього відповідальність.

Треба виховувати дитину так, щоб вона була активною, до чогось прагнула, чогось добивалася. Переконавання, принципи, життєве кредо не можна передати, кожен має виробити, вистраждати їх сам, спираючись на прочитані книги, на свій життєвий та батьківський досвід.

Місце і роль процесу виховання можна зрозуміти, зіставляючи поняття «формування особистості», «соціалізація особистості» і «виховання особистості». *Формування* є процесом становлення людини як соціальної істоти під впливом усіх без винятку чинників – соціальних, економічних, ідеологічних, психологічних та ін. *Соціалізація* – процес засвоєння соціального досвіду, освоєння присвоєння суспільних відносин, який триває впродовж всього життя індивіда і має певні стадії: становлення і розвитку особистості. *Виховання* – управління процесом особистісного розвитку дитини, створення сприятливих умов (педагогічно обґрунтована організація середовища, діяльності, спілкування, стимулювання тощо).

Характеристика виховного процесу:

1. Виховання є компонентом загальнолюдської культури.
2. Це цілеспрямована динамічна взаємодія (співробітництво, партнерство) вихователя і вихованців, у ході якої в різноманітних видах діяльності здійснюється самореалізація, самоствердження вихованця, формується його особистість.
3. Виховний процес є цілеспрямованим (гармонія соціальних та індивідуальних цілей та завдань)
4. Виховний процес є багатофакторним: на нього впливають родина, педагоги, школа, суспільство.

5. Виховний процес є безперервним.

6. Виховний процес є комплексним (певні риси та якості розвиваються не по чергово, а комплексно).

Стосунки, що складаються в сім'ї між її членами, справляють найбільший вплив на виховання у дитини необхідних для життя якостей, уявлень, ціннісних орієнтацій.

Важливим складником усебічного розвитку особистості є розумове виховання. У психолого-педагогічній літературі вживають також термін «розумовий розвиток», тобто розвиток, удосконалення інтелектуальної сфери і здібностей людини. Розум – одна з найважливіших людських якостей: «Не краса красить людину, а розум». Розумове виховання – це цілеспрямований вплив батьків на розвиток розумових сил та мислення дітей, вироблення в неї культури розумової праці, до якої належать навчальні вміння: *загальні* (вміння читати, писати, слухати, відповідати, контролювати себе), *спеціальні* (читати ноти, писати формули, робити креслення) та інтелектуальні вміння (різні форми мислення).

Розумове виховання – тривалий і складний процес. Його успіх залежить від багатьох чинників, насамперед від живого спілкування з іншими людьми. Мовлення і мислення нерозривні. З мовою приходить свідоме осягнення дійсності. Виховання в сім'ї потребує від батьків глибоких знань і врахування вікових особливостей дітей. Це сприяє формуванню в них уміння міжособистісного спілкування як важливого чинника становлення соціальності особистості, її підготовки до життя.

Для розумового виховання дітей у сім'ї варто використовувати такі засоби, як пісні, примовки, загадки перекази, легенди, оповідання, прислів'я приказки, казки тощо.

Головне призначення розумового виховання в рамках сімейної педагогіки полягає в розвитку у дітей цікавості, допитливості й формуванню на їх основі пізнавальних інтересів. Основним завданням розумового виховання є розвиток мислення взагалі та різних його видів: діалектичного, логічного, абстрактного, узагальнюючого, теоретичного, індуктивного, репродуктивного. Оволодіти ними можна лише за умов оволодіння сукупністю розумових операцій: аналізом, синтезом, порівнянням, систематизацією. Процес здобуття знань і якісне їх поглиблення є чинником розумового виховання лише тоді, коли знання стають особистими переконаннями, духовним багатством людини. У процесі навчання та виховання реалізується головна мета розумового формування особистості дитини – розумовий розвиток.

Моральне виховання характеризують поняття: мораль, моральність, моральні норми, моральні переконання, моральні почуття та якості. *Мораль* – це система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні відносини між людьми. *Моральна норма* – це вимога, яка визначає обов'язки людини щодо навколишнього світу,

конкретні зразки, які регулюють поведінку особистості, дають змогу оцінювати й контролювати її. *Моральність* – утілення у практичній діяльності людей моральних переконань, ідеалів, норм, почуттів та принципів. *Моральні переконання* – стійкі, свідомі моральні уявлення людини (норми, принципи, ідеали), спираючись на які, вона діє так, а не інакше. *Моральні почуття* – стійкі переживання у свідомості людини, які є основою її вольових реакцій у різних ситуаціях, її суб'єктивне ставлення до себе, інших людей, окремих явищ суспільного життя. *Моральні якості* – типові риси поведінки особистості.

Основу морального виховання становить етика. Характерною особливістю морального становлення особистості є врахування її менталітету. Поняття моралі, що мають загальний характер, тобто охоплюють не окремі відносини, а всі сфери взаємин, спонукають людину скрізь і всюди керуватися ними, називають *моральними категоріями* (справедливість, доброта, обов'язок, гідність, честь, щастя тощо).

Змістом морального виховання у сім'ї є насамперед любов до рідної землі, свого народу, його культури та мови, дружнє й шанобливе ставлення до інших народів, їхньої культури, звичаїв, традицій і гуманні почуття, доброзичливість, приязнь до людей, потреба надавати їм безкорисливу, посильну допомогу, формування розумних потреб культури споживання, свідомої дисципліни, бажання працювати задля розквіту держави, відповідальне і дбайливе ставлення до праці та її результатів; виховання у дітей скромності, чесності та правдивості, здатності до вияву почуттів сорому та власної гідності; непримиренність до аморальних учинків інших людей, нетерпиме ставлення до порушників соціально-етичних норм і правил поведінки. В Україні здавна висувалися високі вимоги щодо морального ставлення до: самого себе; інших людей; праці.

В основу традиційної системи морального виховання дітей у сім'ї покладено антитезу: добро – зло, правда – брехня, розум – невігластво, милосердя – жорстокість, гарне – потворне, свобода – неволя, радість – горе тощо. Формуючи моральну свідомість дитини, батьки повинні дбати, щоб їхні діти знали народну етику, узвичаєні серед нашого народу норми поведінки, моральні заповіді, мовленнєвий етикет. Основні якості моральності формуються в сім'ї у ранньому дитинстві на основі так званого «соціального успадкування». Вирішальну роль у цьому відіграють батьки: їхній вплив на особистість дитини, способи поведінки. Головне – забезпечити цілеспрямованість, єдність й узгодженість виховних впливів усіх соціальних інституцій, з якими пов'язана дитина.

Родинно-сімейне виховання дітей українського народу завжди гармонійно поєднувалось з національним вихованням та повагою до прав і свобод народностей, які жили і живуть в Україні. Українці споріднений народ за своїм походженням, мовою, культурою, психологією, темпераментом, характером, способом життя. Тому сьогодні як для

української родини, так і для всієї освітньо-виховної системи найважливішим завданням є формування особистісних якостей громадянина України. Організуючи і здійснюючи виховання дітей у сім'ї, батьки мають усвідомлювати, що виховання має конкретно-історичну національно-державну форму вираження і спрямоване на формування громадянина конкретної держави, яка не може бути безнаціональною.

Національне виховання – це виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатовіковій виховній мудрості, духовності. М. Стельмахович: «Педагогічна система кожної історичної епохи висуває свій оригінальний чи актуальний, уже знаний образ людини. Кардинальні зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи у виховному ідеалі». Найбільш глибоко ідеал національного виховання розкрито у працях українського педагога Григорія Ващенка (1878 – 1967). Носієм загальнолюдських цінностей, на його думку, є християнська релігія, яка орієнтує людину на служіння вищому ідеалу.

Психологія українця – це психологія працюючого господаря, вмілого хлібороба, захисника прав особистості й державної незалежності своєї Батьківщини – України. *Національний характер* українців формувалася протягом віків. Вічний пошук правди, гостинність і щедрість, ласкавість і доброзичливість, пісенність і музичність, працюваність і талановитість, ніжність і глибокий ліризм, волелюбство і душевне багатство – лише деякі типові якості відомого в цивілізованому світі українського національного характеру. Історична місія батьків – не руйнувати національний характер, а всіляко підтримувати, зберігати і розвивати його.

Одним з провідних принципів національного виховання в сім'ї має стати *принцип культуровідповідності*, який у педагогічній науці досконало обґрунтував А. Дістервег: «Кожна людина знаходить при своєму народженні на світ своє оточення, свій народ, серед якого їй призначено жити і принаймні виховуватися вже на певному рівні культури, яка повинна розглядатися як спадок, залишений предками».

Отже, національне виховання своїм змістом, формами і методами, власне і забезпечує підготовку громадян, які живуть, діють, розвиваються на основі визначених державних законів та морально-етичних традицій, звичаїв українського народу.

Праця – основа функціонування та розвитку людського суспільства всіх соціально-економічних формацій, умова виникнення та існування людства. Праця є фундаментом, на якому ґрунтуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини. У цьому виявляється сутність праці як базового суспільного процесу.

Трудове виховання в сім'ї дитини починається з її залучення до побутової праці, догляду за своїми речами, тваринами, рослинами, виготовлення іграшок, ознайомлення з працею дорослих, формування

переконань щодо необхідності праці, бережливого ставлення до її результатів.

Завдання трудового виховання зумовлені потребами існування, самоствердження і взаємодії людини в суспільстві та природному середовищі.

Трудове виховання повинно забезпечити:

- психологічну готовність особистості до праці;
- підготовку до праці.

Вибір професії – один з головних моментів у житті людини. Свідомий вибір професії передбачає якомога ширшу обізнаність дитини про світ професій, їх особливості, здатність зіставляти свої можливості з професійними вимогами, врахувати потреби суспільства в кадрах певних спеціальностей. Професія, яка відповідає інтересам і нахилам людини, викликає у неї задоволення. Особиста значущість професії підвищується, якщо вона престижна, має творчий характер, високо оцінюється матеріально.

Праця повинна стати сферою самореалізації, самоствердження людини.

Естетичне виховання – спрямоване на формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини.

Естетична культура – це сформованість у людини естетичних знань, смаків, ідеалів, здібностей до естетичного сприймання явищ дійсності, творів мистецтва, потреба вносити прекрасне в навколишній світ, оберігати природну красу.

2.3.4. Сімейна соціалізація.

До характеристик, що визначають особливості соціалізації в сім'ї, зараховують:

- соціально-демографічну структуру сім'ї (соціальне становище членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь);
- превалюючий психологічний клімат, емоційний настрій сім'ї;
- тривалість і характер спілкування з дітьми;
- загальну і, зокрема, психолого-педагогічну культуру батьків;
- зв'язок сім'ї з іншими спільнотами (школою, родичами тощо);
- матеріально-побутові умови.

Особливо значною є роль сім'ї у становленні особистості дитини на первинному етапі її соціалізації.

Так, на першій стадії (до одного року) дитина розвивається за віссю «довіра — недовіра». Рівень розвитку почуття довіри до інших людей і світу загалом залежить насамперед від якості материнської турботи, причому не так від кількості їжі чи ласки, які здатна надати мати, як від

особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття стабільності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіряти.

На другій стадії (1–3 роки) дитина розвивається за віссю «автономія — сором і сумнів». Тут насамперед формується здатність до самоконтролю тілесних виявів, встановлюється певне співвідношення виявів упертості і добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поступово надавати дитині можливість самостійно контролювати свої дії, ненав'язливо обмежуючи її в тих сферах життя, які є потенційно або реально небезпечними для дитини й оточуючих. Переживання сорому проявляються як лють, спрямована на себе, коли дитині забороняється бути самостійною, коли батьки постійно або роблять усе за дитину, або очікують, що вона робитиме самостійно те, що поки що не спроможна робити. Як наслідок, у дитини може сформуватися невпевненість у собі, слабка воля.

Третя стадія (3–6 років) визначається розвитком дитини за віссю «ініціативність і почуття провини». При цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе зобов'язання, планувати, розв'язувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Чи переважатиме у дитини ініціатива, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться до її волевиявлення, чи визнають і задовольняють її право на допитливість, фантазію, творчість.

Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують її до самостійності або надмірно карають.

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації.

Щодо цілеспрямованих впливів батьків на дитину, вони зазвичай відбуваються за такими напрямками:

Когнітивні виховні впливи. Націлені на систему знань людини, на її перетворення. Існує думка, що знання людини про світ не тільки визначають її як особистість, але й справляють вирішальний вплив на її поведінку. У сучасних умовах технократичного суспільства значення цього аспекту виховних впливів підвищується і стає основним.

У сім'ї ці впливи реалізуються завдяки тому, що дитина активно сприймає інформацію, що надходить від батьків, фіксує її, переробляє, інтерпретує, послуговуючись наявним у неї особистісним досвідом. Водночас сприйняттю дитини властиві суб'єктивність, деяка неординарність через обмаль особистісного досвіду і нестереотипне мислення. Внаслідок цього вона може оригінально інтерпретувати отримувану інформацію, збагачуючи образ світу близьких людей. Цей напрям батьківсько-дитячих відносин передбачає опанування дитиною

певної суми знань, уявлень, переконань, необхідних для активного входження в соціальну структуру суспільства та погодженої взаємодії з ним.

Емоційні виховні впливи. Покликані викликати і підтримувати у дитини певні афективні стани, які полегшують або утруднюють прийняття нею інших психологічних впливів. Позитивні емоції, що проявляють батьки, сприяють відкритості дитини до їхніх впливів, негативні емоції – навпаки, перешкоджають здійсненню виховних впливів. Ф. Хорват, характеризуючи почуття матері до дитини, пише: «Психічна врівноваженість матері, її хороша настрої, лагідне слово викликають у дитини позитивні емоції. Всі негативні емоції матері, навіть якщо вони не стосуються дитини, сприймаються нею як покарання».

У відносинах з батьками дитина набуває першого позитивного і негативного емоційного досвіду, з'ясовує для себе значення таких понять, як добро, любов, ніжність, чуйність тощо та їх антиподів – зло, ненависть, грубість, нетерпимість, чванливість і т. ін. Вона залучається до широкої палітри почуттів, сприймає і відчуває різноманітні емоційні впливи батьків і сама впливає на їхню емоційну сферу. Завдяки цьому забезпечується особистісне сприйняття дитиною зовнішньої інформації, її інтеріоризація та ієрархізація, формування певного ціннісного ставлення до неї, що позитивно впливає на її соціалізацію.

Поведінкові виховні впливи. Безпосередньо спрямовані на вчинки дитини. Примушуючи її діяти певним чином і забезпечуючи відповідні позитивні або негативні підкріплення вчинками, що здійснюються, такі впливи опосередковано впливають і на особистість. У даному випадку дитина спочатку здійснює вчинок і тільки потім усвідомлює його користь чи шкоду.

Життєві цілі, прагнення, інтереси, цінності дитини значною мірою формуються під впливом настанов та реальних дій і вчинків батьків. Активна життєва позиція батьків, суб'єкт-суб'єктні відносини з дитиною, залучення її до спільної діяльності, надання їй можливостей для прояву ініціативи та самостійності убезпечують зростаючу особистість від неадаптивного сприймання соціальної дійсності, сприяють оволодінню соціально схвалюваними способами діяльності.

Отже, знання, емоції, вчинки дитини взаємопов'язані. Тому через будь-який з цих напрямів можна здійснювати вплив на особистість у цілому. Проте, повноцінними виховні впливи будуть лише тоді, коли вони застосовуються комплексно і торкаються всіх сфер особистості.

Фактори емоційного впливу на дитину:

1. Психологічний клімат сім'ї – охоплює особливості, якими відзначається найбільш типова гама переживань членів родини, їхні настрої, афекти, емоційні контакти, а також прояви любові та поваги один до одного.

2. Взаємини батьків – розлад у стосунках між батьками негативно позначається на самопочутті дитини й зумовлює виникнення так званих конфліктних переживань. Подібні переживання є наслідком зіткнення у свідомості дитини протилежних за своїм емоційним забарвленням ставлень до близької людини.

3. Поведінка і розмови батьків – проявляється у характері ігор, в яких діти відтворюють те, що їх найбільше вражає. Якщо ж при дитині ведуться «дорослі» розмови, вона не розуміє змісту розмови у цілому, проте запам'ятовує окремі слова, які найчастіше вживаються батьками, й емоційно сприймається саме ставлення батьків до предмета їхньої думки.

4. Різні прояви ціннісного ставлення близьких дорослих до дитини:

- осуд – веде до зниження самоповаги і вияву негативних емоцій. Якщо осуд виражений у різкій формі, то сприймається дітьми як глибока образа;

- похвала – підносить дитину у власних очах, викликає позитивні емоційні переживання, проте якщо перетворюється у захвалювання, може дезорієнтувати дитину у власних можливостях, знизити її активність.

Фактори емоційного впливу сім'ї на дитину позначаються на зниженні або підвищенні рівня її емоційно-ціннісного ставлення як до самої себе, так і до інших людей.

Сімейне виховання визначається й деякими більш загальними факторами, які зумовлюють його характер. А. Співаковська вважає такими факторами мотиваційні структури особистості батьків:

- Виховання і потреба в емоційному контакті. Дитина стає центром потреби, єдиним об'єктом її задоволення. Це батьки, які з різних причин мають труднощі у налагодженні контактів з іншими людьми (матері-одиначки, бабусі, котрі весь вільний час присвячують піклуванню про онуків). При такому вихованні батьки несвідомо ведуть боротьбу за збереження об'єкта своєї потреби, перешкоджаючи виходу дитини за межі сімейного кола.

- Виховання і потреба сенсу життя. Задоволенням потреби сенсу життя є турбота про дитину. Батьки почуваються щасливими, коли вони потрібні. Відчуження дитини сприймається батьками як втрата «смислу життя».

- Виховання і потреба досягнення. Діти мають домогтися того, чого не вдалося батькам. Дитина або позбавляється незалежності, або в неї виникає конфлікт з батьками.

- Виховання як реалізація відповідної системи. Батьки педантично втілюють певну систему виховання не враховуючи індивідуальних особливостей дитини.

- Виховання як формування певних якостей. Батьки впевнені, що їхня дитина повинна бути наділена «особливо цінною» якістю (наприклад, сміливістю, ерудованістю).

Немає сенсу шукати панацею, яка врятує від охарактеризованих вище помилок сімейного виховання; універсального рецепту тут не може бути. Тому постає досить актуальна проблема – навчання сучасних батьків педагогічній майстерності взаємодіяти з дітьми.

Особливу роль у сімейному вихованні, соціалізації дитини відіграють родинні традиції і звичаї.

Традиція – історично складені порядки, способи, правила поведінки, що передаються від покоління до покоління. Сімейні традиції регламентують створення сім'ї, появу дитини, подружні, батьківські стосунки, ведення домашнього господарства, організацію дозвілля, вшанування пам'яті предків. Вони призначені слугувати зміцненню сімейно-родинних зв'язків як механізму передачі таких особистих і соціальних цінних якостей, як любов, вірність, доброта, взаєморозуміння, щирість. До них належать спільні заняття певними видами трудової діяльності, передавання родинних реліквій (документів, нагород, пам'ятних речей), складання родовідного дерева тощо.

Звичаї – безпосередні приписи певних дій у конкретних ситуаціях, що відтворюють сімейні взаємини у життєдіяльності наступних поколінь. Стосуються вони як зовнішніх (прихід у гості, прийом гостей, пошанування предків), так і внутрішніх (колискова і поцілунок на добраніч, побажання доброго ранку тощо) форм поведінки.

Традиції та звичаї є взаємопов'язаними у реальному житті. Традиції є більш динамічним і багатоманітним явищем родинного життя, ніж звичаї, вони створюють простір для творчого використання звичаїв. Регулюючи прості форми взаємин у сім'ї, звичаї доповнюють традиції, однак вони не настільки динамічні як традиції. Здебільшого звичаї можуть бути формою вияву традицій.

Щирі стосунки між членами сім'ї, безпосередність почуттів одне до одного є джерелом формування гармонійної, самодостатньої особистості дитини, а також збагачення взаємин дорослих, стимулювання їхнього самовиховання.

Особливо збагачує виховний потенціал сім'ї участь у вихованні дітей представників різних поколінь (бабусь, дідусів), які мають більший життєвий досвід, більше вільного часу, ніж батьки. За правильної поведінки батьків стосунки їхніх дітей з бабусями і дідусями є емоційно близькими. Адаже часто дідусі й бабусі ласкавіші у спілкуванні з онуками, ніж батьки, а ті їм платять за це довірою, виявляють непідробну турботу, піклуються про них, розвиваючи в собі при цьому такі важливі для особистості людські якості, як доброта, чуйність, щирість.

Щодо цього важливе узгодження виховних впливів на дитину представників різних поколінь. Старше покоління більше орієнтоване на те, щоб онуки повноцінно проживали своє дитинство, батьки здебільшого розглядають дошкільний вік своїх дітей як підготовку до успіхів у дорослому житті, намагаючись урізноманітнити її заняттями іноземними мовами, спортом, музикою та ін. Там, де існує гармонія поглядів і впливів на розвиток дитини, вона має найбільше шансів повноцінно сформуватися як гармонійна особистість.

Отже, сучасна українська сім'я часто не має змоги повною мірою реалізувати свій виховний потенціал. Це спричинюється як особливостями суспільного виховання, так і негативними змінами всередині сім'ї: зниженням її стабільності, малодітністю, послабленням традиційної ролі батька, трудовою зайнятістю жінки та ін.

2.4 Специфіка сімейного виховання

2.4.1. Тактика виховання.

Взаємини в сім'ї батьків і дітей ґрунтуються на певній тактиці. Найбільш поширеними тактиками є:

- диктат. Такі взаємини засновані на жорсткій регламентації поведінки дитини, суворому контролі за нею, використанні покарань, погроз тощо. Як правило, у таких сім'ях діти живуть у страху, постійно лицеміряють, брешуть, наслідком чого стають різноманітні відхилення в їхній поведінці;

- опіка. Вдаючись до такої тактики, батьки намагаються відгородити дитину від життєвих реалій, випробувань, намагаються все вирішувати за неї, задовольняти її потреби і примхи. За таких умов дитина позбавлена змоги формувати в собі необхідні для подальшого життя психологічні, вольові якості, об'єктивно оцінювати себе, свої можливості й можливості інших людей, цілеспрямовано працювати над собою. Усе це деформує її внутрішній світ, систему цінностей, різко занижує або завищує її вимоги до оточення, спонукає до девіантних форм задоволення своїх потреб;

- мирне співіснування на засадах невтручання. Цю тактику характеризують максимальне дистанціювання дорослих від життя дитини, абсолютне невтручання у її справи, залишення наодинці зі своїми проблемами, мінімальні вимоги до її поведінки. Це породжує відчуження дітей і батьків. Діти, не маючи від батьків належної підтримки, будучи позбавленими необхідних для їх становлення зразків соціальної поведінки, часто почуваються складно у ситуаціях, з якими легко справлятимуться їх однолітки, які виростили у сприятливіших педагогічних умовах. У них можливі образи на своїх батьків за байдужість до себе;

- співробітництво. Така тактика взаємин у сім'ї, виховання дітей є найпродуктивнішою, оскільки батьки намагаються бути їхніми соратниками, є відкритими і щирими з ними, охоче впускають їх у свій світ. Між ними немає необґрунтованих таємниць, недовіри. За таких умов діти охоче експериментують, шукають, пробують себе, не боячись помилитися і бути за це покараними. Батьки охоче допомагають у всіх справах, вміло підводять дітей до вирішення проблем, завдяки чому діти відкривають у собі все нові можливості, здобувають упевненість у своїх силах. А участь у справах батьків збагачує їх соціальним досвідом, розширює світ, окреслює їм соціальну перспективу, яка часто є орієнтиром їхнього розвитку.

2.4.2. Авторитет батьків.

Важливою умовою дії механізмів впливу на дітей є авторитет батьків.

Розрізняють такі види авторитету:

- формальний, що визначається особливостями соціальної ролі;
- функціональний, що спирається на компетентність, ерудицію, досвід;
- особистий, що залежить від особистісних якостей.

Авторитет батьків залежить від частоти та якості контактів з дитиною; інформованості про її справи; міри розуміння і рівня вирішення питань, які турбують дитину; активності в самовдосконаленні й удосконаленні оточення.

Аналізуючи досвід сімейного виховання, А. Макаренко дійшов висновку: багато хто з батьків не розуміє значення свого авторитету для виховання дітей. Іноді поведінка батьків призводить до формування помилкового авторитету. Наведемо основні його види.

Авторитет пригноблення. При цьому діти виростають або затурканими, безпорадними, або самодурами, відплачуючи за пригноблене дитинство.

Авторитет чванства, коли батьки постійно вихваляються своїми заслугами, є зарозумілими у ставленні до інших людей. При цьому діти часто виростають хвалькуватими, не вміють критично ставитись до власної поведінки.

Авторитет підкупу, коли слухняність дитини «купується» подарунками, обіцянками. При цьому може вирости людина, привчена викручуватись, пристосовуватись, яка прагне одержати якнайбільше вигод тощо.

Справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї і до себе.

2.4.3. Система батьківського контролю.

Сімейна соціалізація не зводиться до безпосередньої взаємодії дитини і батьків. Так, ефект ідентифікацій може нейтралізуватись

механізмом рольової взаємодоповнюваності (наприклад, у сім'ї працьовитих батьків, незважаючи на належний взірець, дитина може й не бути працьовитою, якщо сім'я не мала потреби виховувати в неї цю якість).

Важливим є також механізм психологічної протидії, коли дитина, волю якої жорстко обмежували, може виявляти підвищений потяг до самостійності, а дитина, якій усе дозволяли, може вирости несамотійною.

І хоча неможливо однозначно виявити залежність конкретних властивостей особистості дитини від властивостей її батьків або ж від методів їхнього виховання, така залежність існує. При цьому різні сфери розвитку дитини пов'язані з різними проявами сімейних взаємин. Так, дослідники Ф. Кован і К. Кован виявили, що когнітивний розвиток дитини найсильніше корегує з особливостями її навчання у процесі спілкування в підсистемі «батько – дитина», а поведінкова сфера найбільшою мірою пов'язана з поведінкою батьків один щодо одного при спільній сімейній взаємодії.

Ці самі дослідники виявили гендерні залежності особистісних характеристик, стилю поведінки батьків і рівня розвитку дитини. Так, практично неможливо спрогнозувати ставлення батька до сина залежно від задоволеності батька шлюбом. Разом з тим незадоволеність батька шлюбом призводить до менших проявів ним позитивних емоцій до доньки. Задоволеність матері шлюбом, вірогідно, пов'язана з характером взаємодії як із синами, так із доньками.

Особливо важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) – неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) – стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім'ї тип контролю і дисципліни.

За віссю «прийняття – неприйняття» в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виокремлення позитивних якостей дитини, задоволені спілкуванню з нею, сприймають її такою, якою вона є. У другому випадку основними засобами виховання є суворість і покарання; батьки не сприймають своїх дітей (виокремлюють у них насамперед негативні риси), не дістають задоволення від спілкування з ними, часом виявляючи ворожість.

Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей.

Дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Вивчення особистості людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та професійній діяльності, свідчить про те, що всі

ці явища набагато частіше виявляються в людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

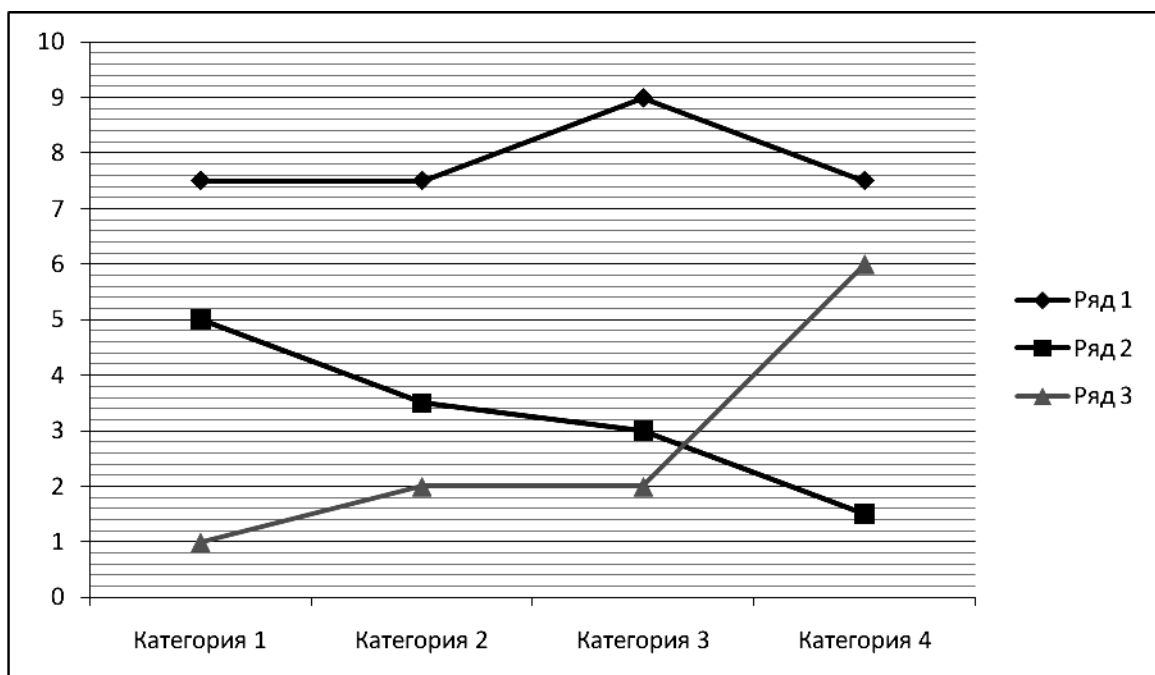
Недоброзичливість або неухажливість, більше того, жорстоке поводження батьків із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо.

За вісью тривожність — стримування в першому випадку батьки впливають на дитину через похвалу, пояснення їй наслідків її дій, обґрунтовують свої вимоги. У другому випадку тактика стримування припускає застосування батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, батьківський контроль над бажаннями дитини.

Психолог Д. Баумрінд виявила три моделі поведінки дітей залежно від особливостей поведінки батьків:

- модель I — діти з високим рівнем незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, які вміють розбиратися в оточенні;
- модель II — діти, недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі;
- модель III — діти, не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.

Здійснивши дослідження, Д. Баумрінд вирізняла чотири показники поведінки батьків, що впливають на формування у дітей певних рис (рис. 2.2):

Рис. 2.2. Групи батьків відповідно до моделей поведінки дітей (за Д. Баумрінд [14]): модель I – авторитетні батьки; модель II – авторитарні батьки; модель III – поблажливі батьки

- контроль (категорія 1) – високий бал за цим показником означає істотний вплив батьків на діяльність дітей, послідовність у висуванні до них вимог;
- вимога зрілості (категорія 2) – високий бал за цим показником свідчить про те, що батьки висувають вимоги, що сприяють формуванню у дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах;
- спілкування (категорія 3) – високий бал за цим показником означає, щобатьки орієнтовані на переконання дитини, обґрунтування своїх вимог, готовність вислухати думку дитини;
- доброзичливість (категорія 4)– високий бал за цим показником свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини), тепле ставлення до дитини (любов, турбота).

Отже, виокремлено три моделі поведінки батьків, пов'язані з фактором контролю, що відповідають моделям поведінки дітей:

- модель авторитетного батьківського контролю — відповідає моделі I поведінки дітей;
- авторитарна модель – відповідає моделі II;
- поблажлива модель – відповідає моделі III.

При цьому адекватний контроль з боку батьків, що відповідає моделі I, припускає поєднання емоційного сприйняття з великою кількістю вимог, що висуваються до дитини, їх зрозумілістю, несуперечливістю і послідовністю.

Для дітей батьків, які застосовують адекватний контроль, характерні добра адаптованість до оточення і спілкування з однолітками; ці діти активні, незалежні, ініціативні, доброзичливі.

Сукупність настановлень батьків, їх емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поводження з нею утворюють стиль сімейного виховання.

Психолог Е. Шефер розрізняє кілька стилів сімейного виховання, що пов'язані, на нашу думку, з авторитарним, ліберальним і демократичним стилями (рис. 2.3).

Рис. 2.3

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками; включеністю дітей в обговорення сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем. Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної вседозволеності чи надмірної центрації на дитині спричинює відповідні деформації її особистості.

В. Гарбузов вирізняє три типи неправильного виховання, що практикуються батьками дітей, хворих на неврози:

- А (*неприйняття, емоційне відторгнення*) – неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може поєднуватися з недостатнім рівнем контролю, байдужістю, цілковитим потуранням;

- Б (*гіперсоціалізація*) – тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів часто з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей дитини;

- В (*"кумир сім'ї"*) – концентрація батьків на дитині, потурання її примхам, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї.

Дослідники А. Лічко і Е. Ейдемільер припускають крім виховання за типами «кумир сім'ї» (у їхній інтерпретації – «поблажлива гіперпротекція»)

та «емоційне відторгнення» існування таких стилів виховання (особливо несприятливих для підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями):

- гіпопротекція (недостатність опіки й контролю за поведінкою дитини, брак чи відсутність уваги, тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, невключеність у її життя);

- домінуюча гіперпротекція (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що призводить до формування нерішучості, несаможиттєвості дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації);

- підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких, що невідповідає віку й реальним можливостям дитини; очікування від дитини великих досягнень у житті на тлі ігнорування її потреб та інтересів).

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжуючи в неї підвищену тривожність.

Стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинстві батьків. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтродекцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме (у зразках поведінки) навіювання образу чи ставлення до себе, по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань, по-третє, через контроль за поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю.

Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитину переконують у тому, що вона є доброю, розумною тощо, так і негативними, коли дитину переконують у тому, що вона погана, зла, дурна тощо.

У цьому зв'язку Р. Ленг уводить поняття «містифікація» – навіювання дітям, ким вони є. Формами містифікації є приписування (навіювання дитині, що вона слабка, не здатна бути самостійною, погана) та інвалідація (знецінювання думки дитини, її планів та інтересів). У результаті дитина або погоджується з поглядом батьків, або найчастіше агресивно виступає проти нього.

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи знизити її самооцінку, змінити в неї власний образ. Це спостерігається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів.

Якщо цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню в дитини позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. В іншому разі дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною тощо.

Дослідники О. Бодальов і В. Столін наводять приклади з практики роботи із сім'єю, що наочно демонструють, як батьки формують рівень очікувань і рівень домагань, «ідеальне Я» і мотивацію досягнення. Спостерігаючи за іграми на вигреш батьків з дітьми, вони вирізняли батьків, які завжди перемагають, показуючи дітям, як вони мало можуть і до чого їм потрібно прагнути. Отже, батьки орієнтують дітей бути завжди першими. Часто за цим стоїть бажання батьків бачити дитину видатним артистом, спортсменом тощо, щоб дитина досягла тих цілей, які, можливо, не вдалося реалізувати їм. Якщо при цьому вимоги і плани батьків не збігаються з інтересами і схильностями дитини, її можливостями, це найчастіше призводить до того, що дитина не може реалізуватись, втрачає самоповагу, що спричинюється до негативної Я-концепції.

Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до глибоких порушень у стосунках з дітьми, до жорстокості стосовно них. Розрізняють такі види жорстокості до дітей:

- фізичне насильство, що охоплює всі форми травм дітей, отримані через цілеспрямовані дії батьків, фізичне покарання;
- сексуальне насильство як залучення функціонально незрілих дітей і підлітків до сексуальних дій чи до спостереження за ними без розуміння і згоди на це дитини;
- емоційне чи психічне насильство, що може виявитись як у формі негативної уваги (погрози, постійна критика, лайка тощо), так і у формі цілковитої неувважності до дитини;
- байдужість до дитини, нехтування її інтересами і потребами, не тільки духовними, а й матеріальними (одяг, їжа, медикаменти) та ін.

Виокремимо також фактори, що корелюють з жорстоким поведінням з дітьми. По-перше, це характерно для сімей, де хоча б один з батьків хворий на алкоголізм чи перебуває у стані депресії. По-друге, із дітьми можуть жорстоко поводитися в сім'ях, де вмер один з батьків або якщо дитина залишилася сиротою і перебуває під опікою рідних чи інших вихователів.

Крім того, до факторів, що можуть зумовити жорстокість стосовно дітей, належать фінансові труднощі в сім'ї, безробіття, а також перенесене батьками в дитинстві жорстоке поведіння з ними.

Як наслідок, у дитини формуються здебільшого негативні якості: агресія, жорстокість, переживання безцільності існування, бажання неусвідомленої помсти чи, навпаки, загострене прагнення пошуку психологічного захисту, опіки з боку інших людей.

Слід зазначити, що батьки переносять особистісні проблеми і проблеми у стосунках з іншими членами сім'ї на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. Проте, в результаті неадекватне ставлення батьків призводить до деформації особистості дитини, утрудняє можливості її самореалізації, актуалізуючи тим самим необхідність подання сім'ї психологічної допомоги.

Розрізняють такі причини неадекватного ставлення до дитини:

- психолого-педагогічна некомпетентність батьків, некритично засвоєні ригідні стереотипи виховання дитини, що призводить до стихійності виховання, неузгодженості установок і дій батьків тощо;
- особистісні особливості батьків;
- особливості взаємин подружжя чи інших членів сім'ї, що проектується на дитину.

Якщо перша причина не потребує коментарів, то щодо другої слід зазначити, що ще в 1922 р. А. Адлер описав тип тривожної матері, що надміру опікується дитиною, тим самим паралізуючи її власну активність і самостійність.

Дослідник О. Захаров, характеризуючи особистісні особливості батьків дітей, що страждають на невроз, зазначає, що матері вирізняються тривожністю і невпевненістю у собі в поєднанні з надмірною пунктуальністю, нетерпимістю, конфліктністю, недостатньою емоційною чуйністю, а батьки – пасивністю, м'якістю, певною мінорністю загального фону настрою.

Негативно впливають на процес виховання дитини не тільки такі індивідуальні особливості батьків, як тривожність і афективність, а й домінантність, владність, бажання підкорити дітей і домогтися від них беззастережної слухняності (особливо це стосується ставлення матері до сина); марнославство батьків, що призводить до підвищеного рівня домагань щодо можливостей дитини.

У батьків із глибокими особистісними проблемами часто спрацьовує захисний механізм «проекції», коли вони неусвідомлено переносять власні небажані якості і проблеми на дитину. Такі батьки, не помічаючи в собі певних рис характеру і поведінки, що проектується на дитину, їх прояв у дитині, прагнуть наполегливо викоринити ці риси у дитини. При цьому ставлення до дитини формується за типом «емоційне відторгнення» через невідповідність ідеальному образу батьків або за типом "гіперпротекція", маскуючи приховане відторгнення (такі батьки про свою дитину кажуть: «я її люблю, але вона погана, ледача, нерозумна тощо, робить щось тільки після покарання»).

Особливості взаємин членів сім'ї так само впливають на психічний розвиток дитини. О. Варга, спостерігаючи за дітьми, які страждають на нічний енурез, виявила, що невротичний синдром у дитини стає умовно

бажаний і для батьків, витісняючи негаразди у сфері власних інтимних стосунків.

У неповній сім'ї мати може проектувати свої стосунки з колишнім чоловіком на сина, оцінюючи його негативно («такий самий, як батько») або, як зазначають О. Бодальов і В. Столін, ставлячись до сина-підлітка як такого, що «замінює» чоловіка (вимагаючи постійної уваги до себе, виявляючи нав'язливе бажання постійно бути в товаристві сина, прагнучи обмежити його контакти з однолітками).

2.4.4. Особливості материнської любові.

Особливості задоволення й формування особистісних потреб в умовах відсутності батьківського (материнського) впливу.

Уже на біологічному рівні дитина потребує як матері, так і батька, котрі виконують свою виняткову роль стосовно дитини. Чеські педагоги Я. Гамарова та Л. Голкович зазначають, що роль батька є головною при опосередкуванні суспільних цінностей і значення її зростає з віком дітей. Роль матері, навпаки, полягає в дотриманні та збереженні гармонійності в сім'ї і збагаченні чуттєвих стосунків та зв'язків між її членами.

Потреба в материнській та батьківській любові й турботі служить джерелом задоволення почуттів дитини, стимулятором її психосоціального і фізичного розвитку.

Як показано нами вище, відсутність материнської турботи веде до стану психічної депривації дитини, з яким пов'язані відхилення, що проявляються в різних формах.

Встановлено, що різке порушення материнських стосунків з дитиною веде до сповільнення темпів її розвитку. Значення материнської близькості й турботи отримало переконливе підтвердження в роки другої світової війни. Спеціальні дослідження відірваних від сім'ї дітей, які піддавалися небезпеці бомбардувань, показали, що вони мали більш важкі й стійкі ураження психіки, ніж діти, які перенесли бомбардування з близькими людьми.

Значення «материнського (й батьківського) контакту» з дитиною розкривається через вивчення задоволення основних потреб дитини: пізнавальної, потреби в емоційному контакті, потреби в любові, ласці, спілкуванні й т. ін.

Розглядаючи пізнавальну потребу, слід вказати, що дитина з народження має бути забезпечена подразниками з навколишнього середовища у відповідній кількості, якості й мінливості, щоб її нервова система могла функціонувати нормально. У тих випадках, коли через певну причину дитина «позбавлена подразників», чи вони обмежені в ранньому періоді її розвитку, виникає небезпека, що дитина пізніше не зможе справитися з потребами навколишнього середовища. Це переконливо доказують фізіологи М. Кольцова і Л. Фоміна.

Дитині потрібні такі подразники, які приносять їй радість, задоволення. У задоволенні потреби в навчанні дитина з неповної сім'ї нерідко виявляється в гіршій ситуації, ніж з повної. Одна з важливих причин в цьому: один батько (чи матір) не може приділити дитині достатньо часу. Нерідко дитина, яка проживає тільки з матір'ю, йде в ясла раніше від своїх ровесників і проводить там значно більше часу. Результати вивчення С. Крутських впливу присутності матері на поведінку дитини (від 10 місяців до 1 року 3 місяців) у незнайомій ситуації свідчать: наявність правильних ефективних відносин з близькими дорослими сприяє розвитку пізнавальної діяльності дитини. Це, безперечно, впливає на навчальну успішність школярів.

Другий комплекс потреб дитини включає потреби міжособистісного спілкування: потреба емоційного контакту, потреба у позитивній оцінці з боку дорослих, потреба в життєвій впевненості, у батьківській любові й ласці, потреба у визнанні в середовищі ровесників, друзів та ін.

Для забезпечення довгострокових інтересів суспільства вже зараз необхідно закласти підвалини ефективною демографічною і соціально-економічною політикою, створюючи максимально сприятливі умови відтворення, господарювання, праці, життя народу на основі формування традиційно міцної української родини

Роль і місце матері у вихованні дитини

У вітчизняній науковій літературі (в силу певної соціальної політики держави, щодо сім'ї, яка в свою чергу, задавала напрямки наукових досліджень) головна увага приділяється стосунками матері і дитини, як «суто психологічно-природному зв'язку», або, за висловом В. Дружиніна, «грубим варіантом порушень у розвитку дитини через ненормальні умови виховання». В. Дружинін зазначає, що вивчення стосунків матері і дитини відбувалось за трьома незалежними напрямками:

- 1) виявлення ролі материнської депривації (або матері немає, або вона не піклується про дитину);
- 2) визначення типів стосунків матері та дитини у повній сім'ї (у зв'язку із взаєминами чоловіка і дружини);
- 3) аналіз стосунків матері і дитини у неповній сім'ї

Тому, відповідно, існує безліч різних типологій стосунків «мати-дитина».

Для прикладу наведемо декілька класифікацій типів неадекватного відношення до дитини. На наш погляд, деякі з цих типологій відображають стосунки за вищенаведеними параметрами.

Наприклад, стосунки «мати-дитина» запропоновані С. Бренді:

1. Підтримуюча, дозволяюча поведінка – при цьому стилі виховання у дитини формується почуття впевненості.

2. Пристосування до потреб дитини – мати проявляє напруженість у спілкуванні з дитиною, страждає відсутністю безпосередності, часто домінує, а не поступається їй.

3. Почуття обов'язку і відсутність інтересу до дитини – немає теплоти та емоційної спонтанності у стосунках. Часто мати здійснює жорсткий контроль, особливо за навичками охайності.

4. Непослідовна поведінка – материнська поведінка неадекватна віку і потребам дитини. Мати часто робила помилки і не розуміла свою дитину. Такий стиль формує у дитини почуття невпевненості.

На думку Л. Ковар тип стосунків «мати-дитина» залежить від оцінки і відношення батьків до своєї дитини, а також як дитина, в контексті цього відношення, самоутверджується. Автор вивчав дітей із соціально та економічно неблагополучних сімей, що потрапили до клініки неврозів. На його думку ідеальним для дитини середовищем є таке, в якому «всі її (дитини) безпосередні прояви оцінюються як значущі та прийнятливі для дорослого, коли батьки розвивають у неї особистісну автономію та почуття захищеності». Він виділяє такі стосунки:

1. Відсутня мати. Часто дитина може бути тягарем для матері, що заважає її соціальному просуванню. Мати уходить від дитини і більше до неї не повертається. Вона може покинути дитину рано (до 3-х років), і в цьому випадку у малюка рано спостерігаються усі ознаки материнської депривації: затримка у розвитку, прийняття нав'язаних групою ролей тощо. Покинута дитина, яка позбавлена материнської ласки, погано спілкується з людьми. У неї пізно формується мова, вона залишається інфантильною на все життя, з невиразною «Я-концепцією».

2. «Хазяїн-раб». Відтворюючи подібні стосунки мати повністю присвячує себе дитині, щоб звільнитись від пустоти і безглуздості життя. Вона відноситься до дитини як до «коханця», готова виконувати будь-які її бажання та примхи. Вона не дає їй проявити самостійність і формує у дитини безвідповідальність та безпорадність. Оскільки вона все робить за дитину, то дитина залежить від капризів матері, а мати – від вередувань дитини. Оскільки у дитини немає досвіду суперництва і компромісів, вона не приймається до вуличної компанії і залишається химерним додатком матері. Мати цілком задоволена цим.

3. «Стосунки для двох». Створюються матерями-одиначками, які контролюють поведінку дитини і відчують від цього задоволення. Хоч дитина завжди бажана, проте мати може піти від неї, коли це необхідно їй, а не малюку. Це призводить до інфантилізації та розвитку жіночих рис у хлопчиків. Проявитися це може в тому, що хлопчика тягне до спілкування з маленькими дітьми, він уявляє себе дівчинкою, до нього приклеюється прізвисько «мамчин синок». Часто він бунтує проти матері й вчителів. Характерно також тікання до світу фантазій, прагнення до всемогутності.

4. «Вольова» мати. Це характерно для тих жінок, які починають боротьбу за владу, вважаючи себе вольовими, за умов коли їхні чоловіки зазнають невдачу в кар'єрі. Конфліктуючи, батько і мати використовують дітей як зброю у боротьбі за владу у сім'ї. Для такої жінки діти поділяються на сильних («як мати») і слабких («як батько»). Ставлення до дітей у такому випадку може бути двох типів:

а) «вольова» мати ставиться до сина зневажливо, з висока, вважаючи його «слабовольним». Дитина вимушено грає роль слабовільного, але постійно змагається з матір'ю. Малюк невдоволений собою і тим, що робить, оскільки судить про себе за критеріями матері; чутливий і намагається компенсувати свою слабкість і боягузтво, займаючись силовими видами спорту. Часто дитина спрямовує свою агресію на батьків, на молодших дітей, втрачаючи емоційний контроль, конфліктує з ровесниками. Надає перевагу заняттям на самоті (читання книжок, перегляд телепередач, ведення щоденника тощо);

б) мати вважає батька недорозвинутим; відповідно – і дитину. Вона відвертається від дитини, хоч і намагається бути дбайливою в дрібницях. До сина мати виражає лише негативні емоції, або не виражає взагалі (син „пусте місце», як і батько) і приділяє увагу лише зовнішнім нормам поведінки. У дитини не розвивається індивідуальність – вона виростає з комплексом неповноцінності, віддається фантазіям.

5. Мати з «розбитою долею». Вона тимчасово присвячує себе дитині, але може її покинути її заради нового чоловіка. Дитина бунтує проти батьківської несталості. Наслідок – втечі, підробки, крадіжки, ранні сексуальні зв'язки, розчарування тощо. Якщо мати залишена чоловіком і у неї постійно змінюються партнери, дитина занедбана і забута. З малих років вона потрапляє у компанію ровесників, намагається досягти успіху у сферах, які не потребують самодисципліни, там де можна швидко задовольнити свої потреби. Дитина часто порушує дисципліну, шкільну дисципліну, прогулює зайняття, проявляє негативізм і демонстративність при спілкуванні з педагогом. Наведемо ще одну типологію матерів з різним стилем поведінки по відношенню до дитини (А. Варга):

1. Тривожна мати – часто відчуваючи невизначене хвилювання, постійно знаходиться в стані внутрішньої напруги, передчуваючи загрозу собі та своїй дитині. Майже у всьому бачить загрозу благополуччю дитини. Тривога і недовірливість матері створюють тяжку сімейну атмосферу, яка позбавляє спокою всіх членів родини.

2. Тужлива мати – їй часто буває тяжело і сумно, завжди всім невдоволена, вона легко втомлюється і багато плаче. Майбутнє уявляється їй похмурим. Її неспокій та нервозність викликають думки про дитину, в якій вона бачить тягар, перешкоду на шляху до можливого щастя.

3. Впевнена, владна мати – твердо знає, що хоче від дитини. Життя малюка сплановане нею ще до його народження, і від здійснення

запланованого мати не відходить ні на крок. Проте, захоплюється модними тенденціями у вихованні. «Ліплячи» дитину за ідеальною моделлю, мати пригнічує її, гальмує її прагнення до самостійності.

4. Врівноважена мати – швидко і правильно реагує на різноманітні події. Чутливо реагує на проблеми дитини, своєчасно приходиться на допомогу, її судження неупереджені і їй непритаманні зашкарублі звички, вона постійно вчиться бути матір'ю.

Усі наведені вище типології стилів неправильного виховання, проявляються в неповних або конфліктних сім'ях. На думку В. Дружиніна, це є наслідком деструкції сім'ї. Причину деструкції він бачить у відсутності організуючої функції чоловіка-батька у структурі сімейних стосунків і замкненні всієї системи психологічних зв'язків на дитині. Він пише: «Мати і дитина опиняються по своїй волі чи ненавмисно у полоні одне одного, У коловороті дій і емоцій, з якого один вихід: невроз (найчастіше істерія та інфантилізація особистості дитини (різноманітні прояви психічної незрілості)». Зв'язок «мати-дитина» у своєму розвитку повинен переходити від стадії тісного контакту до повного відокремлювання, яке розуміється як прояв незалежності. Якщо батьки підкоряються неминучості процесу віддалення, дитина буде рости у нормальних умовах. І навпаки, нездоровий зв'язок (коли мати надміру прив'язується до дитини) буде уражати інші соціальні контакти. Це може призвести до накопичення ненависті, озлобленості у стосунках і, як наслідок, зв'язок матері і дитини трансформується у хворобливі, ненормальні стосунки. Отже, зв'язок дитини з матір'ю є чи не найважливішим у житті людини, який в значній мірі обумовлює її емоційний та інтелектуальний розвиток.

Ф. Хорват, аналізуючи проблеми материнства пише: «Виховний процес кожної дитини з раннього віку протікає у відповідному соціальному середовищі, стан якого майже в кожній сім'ї багато в чому залежить від жінки. Відсутність материнської уваги викликає у дитини ще більшу потребу у духовному спілкуванні. Якщо ця потреба залишається незадоволеною у ранньому дитячому віці, то можливе порушення всього психічного розвитку».

Спостереження психологів за дітьми, які з різних причин виховувались не в сім'ї, переконливо доводять, що поруч з матір'ю дитина більш гармонійно розвивається, ніж віддалік від неї..

2.4.5. Роль і місце батька у вихованні дитини

Говорячи про сімейне виховання, не можна не торкнутися місця і ролі батька у цьому процесі. Його постать у масовій свідомості і досі залишається суперечливою і забарвленою різними міфами. Серед найпоширеніших забобонів про місце батька у сім'ї виокремлюють такі:

1. Функція батька полягає в тому, щоб тримати дитину в суворості і слухняності. Формулою виховання, що відображає цю позицію, є «батько покарає, мати приголубить».

2. Позиція «непотрібності батька», згідно з якою жінка, за достатнього рівня матеріальної і побутової забезпеченості (заможності), завжди може дати своїй дитині не менше, якщо не більше, ніж будь-який чоловік. Роль батька у такому випадку допоміжна: створення умов дружині для виховання дитини.

3. Виховання взагалі без батька призводить до деформації психічного розвитку і поведінки дитини, грубих порушень у формуванні її особистості.

Якість впливу батька на дітей визначається такими параметрами:

– частка участі батька у вихованні (від повного нехтування батьківськими обов'язками до систематичної участі у вихованні);

– міра його авторитарного контролю (демократизм у взаєминах з дітьми або ж жорстка дисципліна).

Типологія татусів (Баркан С.)

1. «Тато-мама» – по-материнськи турботливий тато, він бере на себе всі функції мами: і викупає, і нагодує, і книжку прочитає. Але не все йому вдається зробити з належним терпінням. Настрій тата зумовлює ставлення до дитини: коли все добре, тато турботливий, добрий, чуйний, але якщо щось не виходить, буває нестримним, запальним, навіть злим.

2. «Мамо-тато» – чоловічу турботу бачить у тому, щоб якнайкраще догодити малюку. Як мати, і як батько, він покірливо тягне батьківську ношу. Турботливий, ніжний, без перепадів настрою. Дитині все дозволяється, все пробачається, і це сприяє перетворенню її на маленького деспота.

3. «Карабас-Барабас» – тато-опудало (чупераadlo, страхопуд), злий, жорстокий, визнає завжди та в усьому «залізний кулак». У сім'ї панує страх. Покарання за вчинене як профілактика – улюблений метод такого тата. Таке становлення батька спричинює появу в дитини почуття ненависті до нього, що у подальшому може перейти у відкритий конфлікт або протистояння.

4. «Міцний горішок» – невблаганний тип тата, що визнає лише правила без будь-яких виключень, ніколи не йде на компроміси, щоб ними полегшити долю дитини, коли вона неправа.

5. «Коник-стрибунець» – тато, що живе у сім'ї, але не відчуває себе батьком. Його ідеал життя – вільне холостяцьке життя без відповідальності за долю близьких людей. Сім'я для нього – важка ноша, дитина – тягар, предмет турбот дружини (що хотіла – те й отримала). За першої можливості цей тип тата перетворюється у тата, який «приходить».

6. «Добрий молодець» (або «хлопець-другяка») – тато на перший погляд вижається братом або товаришем. З ним цікаво, легко, весело. Будь-кому прийде на допомогу, але при цьому забуває про власну сім'ю, що не

дуже подобається мамі. Дитина живе у вирі сварок і конфліктів, у душі співчуваючи тату, але не в змозі щось змінити.

7. «Ані риба, ані м'ясо» («під каблуком») – це не справжній тато, бо не має власного голосу в сім'ї, в усьому вторує мамі, навіть якщо вона не права. Побоюючись гніву дружини у важкі для дитини моменти, він не має сміливості перейти на бік малюка, щоб допомогти.

Аналізуючи роль батька у сім'ї на основі багаточисельних досліджень, можна виділити наступні особливості його впливу на формування особистості дитини.

По-перше, вплив батька залежить від статі дитини. Одні й ті ж самі риси батька можуть позитивно впливати на розвиток хлопчика, але значно меншою мірою стимулювати формування і розвиток дівчинки, і навпаки. Авторитарність батька, його потяг до покарань, суворого порядку у сім'ї заважають розвитку чоловічої самосвідомості сина. У надміру суворих батьків сини іноді позбавлені здібності до співчуття і жалості, агресивні, а іноді й асоціальні. При цьому жорстокість батька може позитивно впливати на розвиток моральних якостей дівчинки, але тільки у ранньому віці (дошкільний і молодший шкільний). У дівчат-підлітків результат батьківської суворості зворотний: використання фізичних покарань безпосередньо пов'язане з низьким рівнем їхнього морального розвитку.

Якщо батько часто спілкується зі своїми маленькими дітьми, він стає для них важливою рольовою моделлю поведінки.

Для дівчинки батько є першим зразком поведінки особи протилежної статі «чоловіком №1». Його риси, особливості його поведінки, нюанси взаєностосунків з ним запам'ятовуються, іноді несвідомо, і стають певним еталоном (позитивним або негативним), який у дорослому житті жінки обумовлює усі типи і форми взаємин з чоловіками. Візьмемо, наприклад, такий аспект взаєностосунків з батьком, як загальна оцінка ним зовнішньої привабливості доньки. Навряд у жінки сформується стале позитивне ставлення до себе, якщо вона була позбавлена у дитинстві будь-якого зразка чоловічої поведінки або вона не подобалася батьку і він усіляко підкреслював її непривабливість. У дослідженнях психологів виявлено тісний зв'язок між ставленнями до батька, і до осіб протилежної статі у самотніх жінок, що не вийшли заміж. Пояснюється це тим, що взаємини дочки з батьком, які не склались (або були порушені у дитинстві), призвели до її самотності у дорослому житті внаслідок наявності у неї негативного ставлення до чоловічої статі та сексу. Проте, не виявлено зв'язку між особливостями особистого життя жінки і поведінкою її матері.

Для хлопчика батько є прикладом, на який можна орієнтуватися у житті. Досліджуючи роль батька у сім'ї, можна стверджувати, що батьківство – це суспільно-культурне явище, а зовсім не біологічне. Батьком по суті може бути вітчим, дід, дядько, старший брат, старший друг, вихователь... Щоб бути справжнім батьком дитині, необхідно тільки хотіти

та вміти їм бути. А також, необхідно, щоб цього хотіли й сама дитина та її мати.

Отже, роль батька, його поведінка щодо дитини, його активність, і, в кінцевому рахунку, та користь або шкода, яку він приносить сім'ї, залежить не тільки від нього самого, але й у не меншому ступені від матері.

2.5 Проблеми сімейного виховання

2.5.1 Специфіка виховання в одnodитній сім'ї.

Виховати дитину правильно і нормально набагато легше, ніж перевиховати. Правильне виховання з раннього дитинства – це не така важка справа, як багатьом здається. За своїми труднощами ця справа під силу кожній людині, кожному батькові і кожній матері. Добре виховати свою дитину легко може кожна людина, якщо тільки вона дійсно цього хоче, а крім того, це – справа приємна, радісна, щаслива. Зовсім інше – перевиховання. Якщо дитина виховувалася неправильно, якщо батьки щось прогавили, мало про неї думали, потрібно багато чого переробляти, виправляти. Перевиховання вимагає і більше сил, і більше знань, більше терпіння. Батьки завжди повинні добре це усвідомлювати й намагатися виховувати так, щоб нічого потім не довелося переробляти, щоб із самого початку всі було зроблено правильно. Успіх перевиховання залежить від багатьох причин, а насамперед – від застосування адекватних методів виховання.

Особливо часто труднощі сімейного виховання зумовлюються кількістю дітей. Виховання єдиного сина або єдиної дочки набагато важче, ніж виховання кількох дітей. Єдина дитина дуже швидко стає центром родини. Турботи батька і матері, зосереджені на ній, зазвичай значно перевищують корисну норму. Вони повсякчас перебувають у станні хвилювання за неї. Навіть незначне захворювання переноситься родиною як велике лихо. Доволі часто єдина дитина звикає до свого надзвичайного становища і стає справжнім деспотом у родині. Батькам важко загальмувати свою любов до неї і свої турботи і, як наслідок, вони виховують егоїста.

Тільки в родині, де є троє і більше дітей, батьківська турбота може мати нормальний характер, рівномірно розподіляючись між усіма. У великій родині дитина звикає до колективного життя, здобуває досвід між особистісних відносин.

Питання про структуру родини – дуже важливе і до нього слід підходити цілком свідомо.

Якщо батьки по-справжньому люблять своїх дітей і хочуть якнайкраще виховати їх, вони будуть намагатися не доводити свої взаємні незгоди до розриву, не ставити дітей у скрутне становище.

Особливості виховання єдиної дитини в родині.

На цей рахунок існує дві найпоширеніші точки зору. Перша: єдина дитина виявляється більш емоційно стійкою, ніж інші діти, тому, що не знає хвилювань, пов'язаних із суперництвом братів і сестер. Друга: єдиній дитині доводиться переборювати більше труднощів, ніж звичайно, щоб набути психічної рівноваги, адже їй не вистачає брата або сестри. Що б там не говорили психологи, життя єдиної дитини в родині нерідко складається так, що підтверджує саме це, другий, погляд. Названі труднощі не є абсолютно неминучими, проте вони зустрічаються настільки часто, що було б нерозумно не зауважувати їх.

Безперечно, батьки, які мають єдину дитину, приділяють їй більше уваги. Вони занадто піклуються про неї через те, що вона в них одна. Така дитина зазнає деяких труднощів у психічному розвитку через тепличні умови, якими оточують її батьки, постійно пестячи, ніжачи, балуючи. Унаслідок надмірної поблажливості, така дитина неодмінно в подальшому зіштовхнеться з серйозними труднощами й розчаруванням, коли за межами сімейного кола буде очікувати такої ж уваги від інших людей. З цієї ж причини вона буде занадто серйозно ставитися до самої себе. Через труднощі спілкування з оточуючими, намагатиметься уникати контактів з ними, усамітнюватися. Їй буде важко знайти спільну мову з іншими дітьми й своє місце в дитячому співтоваристві.

Однодітна сім'я обмежує можливості дітей у спілкуванні, в одержанні досвіду колективної діяльності. Виховання однієї дитини має безліч варіантів, але всі вони базуються на необмеженій любові до неї. Якщо ж відсутні педагогічні норми у задоволенні батьками побажань і потреб дитини, у неї формуються такі риси, як егоїзм, неординарність поведінки тощо.

Для розвитку психіки кожна дитина потребує щиросердечного простору, в якому вона могла б вільно пересуватися. Їй потрібна внутрішня й зовнішня свобода, вільний діалог з навколишнім світом.

Єдина дитина часто позбавлена такого простору. Свідомлено чи ні їй нав'язують роль зразкової дитини. Вона повинна особливо чемно вітатися, особливо виразно читати вірші, бути зразковим чепуруном і виділятися серед інших дітей. Стосовно неї вибудовуються честолюбні плани на майбутнє. За кожним проявом життя ведеться уважне, з прихованою заклопотаністю, спостереження. Таке ставлення до єдиної дитини часто призводить до її перетворення на розпещену, несамостійну, невпевнену в собі людину, яка безпідставно переоцінює себе.

На такі особливості однодітної сім'ї свого часу звертав увагу А.Макаренко. З цього приводу він писав: „Можна, наприклад, рішуче стверджувати, що виховання єдиної дитини тяжча справа, ніж виховання кількох дітей. Навіть у тому випадку, якщо сім'я терпить деякі матеріальні труднощі, не можна обмежуватися однією дитиною”.

Пояснюючи свою позицію, педагог звертав увагу батьків на низку причин, що утруднюють виховний процес у сім'ях з однією дитиною.

По-перше, єдина дитина вільно чи мимовільно стає недопустимим центром сімейного буття.

По-друге, піклування батька й матері здебільшого перевищує корисну норму, що викликає й певну нервозність батьківської любові.

По-третє, з єдиною дитиною пов'язані всі уявлення про батьківське щастя, втратити його означає втратити всі, основу світобудови. Як наслідок, дитина стає предметом сліпої любові, часто необгрунтованого занепокоєння, навіть страху.

2.5.2. Особливості виховання в багатодітній сім'ї.

Виховний потенціал багатодітної родини має свої позитивні й негативні характеристики, а процес соціалізації дітей – свої труднощі і проблеми.

З одного боку, в такій сім'ї зазвичай виховуються розумні потреби й уміння зважати на потреби та інтереси інших; ніхто з дітей не має привілейованого становища, тобто, відсутній ґрунт для формування егоїзму, асоціальних рис; більше можливостей для спілкування, турботи про молодших, засвоєння моральних і соціальних норм, правил спільної діяльності, формуватися таких моральних якостей, як чуйність, людяність, відповідальність, повага до людей, а також соціальних якостей – здатності до комунікації, адаптації, відповідальності. Діти з таких родин виявляються більш підготовленими до подружнього життя, вони легше переборюють рольові конфлікти, пов'язані з завищеними вимогами одного до іншого й заниженими вимогам до самих себе.

Однак процес виховання в багатодітній родині також має свої труднощі й суперечності. По-перше, у таких родинах дорослі досить часто втрачають почуття справедливості стосовно дітей, проявляють до них неоднакову прихильність та увагу. Скривджена дитина завжди гостро відчуває дефіцит тепла й уваги, по-своєму реагуючи на це: в одних випадках супутнім психологічним станом для неї стає тривожність, почуття ущербності й непевності в собі, в інших, – підвищена агресивність, неадекватна реакція на життєві ситуації. Для старших дітей у багатодітній родині характерна категоричність у судженнях, прагнення до лідерства, керівництва навіть у тих випадках, коли для цього немає підстав. Усе це утруднює процес їхнього виховання та соціалізації. У багатодітних родинах різко збільшується фізичне й психічне навантаження на батьків, особливо на матір. Вона має менше вільного часу й можливостей для спілкування з дітьми, для прояву уваги до їхніх інтересів. Багатодітна родина має менше можливостей для задоволення потреб та інтересів кожної дитини, якій приділяється значно менше часу, ніж в одnodітній сім'ї.

2.5.3. Проблеми неповної сім'ї.

Під неповною сім'єю розуміється мала соціальна група спільно проживаючих людей, поєднаних родинними відносинами (кровної спорідненості), спільністю задоволення соціально-економічних і біологічних потреб, взаємною моральною відповідальністю, яка складається з одного із батьків з однією чи декількома неповнолітніми дітьми.

Причинами виникнення неповної сім'ї є:

- народження жінкою дитини поза юридичним шлюбом;
- смерть одного з батьків;
- тривале постійне проживання одного з батьків в іншому місці;
- розлучення батьків.

Вивчення міри задоволення основних соціальних потреб дітей із неповних сімей (від 6 до 16 років), проведене польською дослідницею Г. Касіор Г., показало, що:

- у 52,4 відсотків досліджених дітей не задовільняються психосоціальні потреби;
- 49,3 відсотків дітей відчувають недоліки у сфері задоволення соціально-матеріальних потреб (харчування, житлові умови);
- у 38,7 відсотків дітей не задовільняються рекреаційно-оздоровчі потреби (організація вільного часу у сім'ї, школі і поза школою, участь у різних формах відпочинку і т.п.);
- 37,4 відсотків дітей стосуються нереалізовані пізнавальні потреби (реалізація шкільного обов'язку, забезпечення відповідних умов, допомога дитині в навчанні з боку школи та сім'ї);
- у 36 відсотків обстежених не задоволені соціалізаційні потреби: майже кожна четверта дитина відчуває потребу більш активної участі у житті сім'ї, класу, груп ровесників і учнівської організації;
- у 35,2 відсотків дітей не задоволені потреби в сфері творчої діяльності та участі в культурному житті, в тому числі в позакласному та позашкільному; 27 відсотків від загального числа дітей зовсім не беруть участь у творчих заняттях та діяльності.

Успішність навчальної діяльності дітей із неповних сімей у всіх дослідженнях, проведених як у нашій країні, так і за кордоном, ідентична. Зокрема, дослідження І. Гребеннікова показало: якщо серед тих, хто навчається на «відмінно», лише 8 відсотків вихідців із неповних сімей, то у числі невстигаючих або погано встигаючих учнів їх майже втричі більше.

К. Гюльднер констатує: половина всіх «невстигаючих» дітей (47,7 відсотків) – із різних типів неповних сімей, тоді, коли в групі тих, хто добре навчається – тільки четверта частина дітей з цього середовища (26,1 відсотків).

У неповній сім'ї виникає таке явище як фемінізація (переважання жіночого впливу) і значно рідше – маскулінізація (переважання чоловічого впливу). У материнських сім'ях, що складають абсолютну більшість

неповних сімей, стосовно дітей має місце подвійна фемінізація, викликана переважанням жінок у сфері дошкільної і шкільної педагогіки. У ході нашого дослідження (всього вивчено біля 1200 неповних сімей) співвідношення материнських і батьківських сімей складає приблизно 9:1 (89,6 відсотків материнських неповних сімей).

Не формуються механізми, які дозволяють здійснити емоційний контакт, і в тих випадках, коли батьки оточують дитину надмірною увагою, коли «не зводять з неї очей», так що вона не уявляє собі відсутності цього контакту. Дослідження В. Козловим симбіотичної прив'язаності між дитиною та одним із батьків показали, що хоча ці діти часто випереджають своїх однолітків в інтелектуальному розвитку, вони частіше невротизуються, оскільки відзначаються більшою чутливістю до несприятливого емоційного клімату в сім'ї. У дітей-симбіонтів порушення соціальної адаптації проявляється в утрудненні контакту з іншими дітьми.

Деформація ціннісних орієнтацій дітей із неповних сімей.

Загальновідомо: предмети, явища та їх властивості, ідеї виступають у вигляді цінностей тоді, коли вони необхідні людям як засіб, мета для задоволення їхньої позиції.

Проблемні ситуації, пов'язані з незадоволенням матеріальних і духовних потреб членів неповних сімей, набувають відображення у ціннісних орієнтаціях батьків, які засвоюються підлітками. За даними В. Титаренко, матері з неповних сімей частіше, порівняно з жінками з повних сімей, важливим компонентом щастя називають можливість задовольнити матеріальні потреби сім'ї, «мати хорошу квартиру, автомобіль та інші матеріальні блага». Водночас їм меншою мірою властива орієнтація на такі цінності, як цікава творча робота, повага з боку оточуючих та ін.

За даними нашого дослідження, до найважливіших життєвих цінностей дітей з неповних сімей входять: прагнення мати вірних друзів, бути щасливим, стати корисним суспільству та ін. У цьому плані не виявлено суттєвої різниці у виборі означених цінностей підлітками з повних і неповних сімей. Проте, місце вибору матеріального благополуччя в ієрархії життєвих цінностей підлітків із неповних сімей набагато вище – четверте, на відміну від шостого у підлітків із повних сімей. Це підтверджує висновок Р. Тамошюнене про те, що структура сім'ї впливає на формування ціннісних орієнтацій і трудових настановлень дітей підліткового віку.

З виникненням у підлітковому віці потреби смислу життя, яка спочатку задовольняється переважно шляхом ідентифікації, пошуку в своєму оточенні готових зразків, проходить копіювання цих зразків, оскільки підлітки ще не здатні до створення інтелектуальних концепцій смислу власного життя. У цьому контексті підлітки з неповних сімей значно випереджають своїх однолітків. Якщо поведінка більшості підлітків з нормальних сімей переважно підпорядковується потребі емоційного контакту, спілкуванню з однолітками, то в підлітків із неповних сімей

кінцева фаза розвитку потреби емоційного контакту збігається з першою фазою розвитку потреби смислу життя (що виникає в юнацькому віці й пізніше розвивається). Підлітки з неповних сімей інтенсивно прагнуть до наслідування зразків поведінки, які прислужилися б основою для їх власної діяльності, надавши їй сенс. На перший план висувається бажання мати чітку, благородну, конкретну мету дій. Таке раннє дорослішання пов'язано з обставинами, характерними для неповних сімей: слабке задоволення потреби емоційного контакту з близькими, труднощі взаємин у дитячих групах.

Нерідко моральні пошуки смислу життя в умовах несприятливих обставин життєдіяльності неповної сім'ї призводять до руйнування віри у людину, до перегляду підлітками таких моральних цінностей, як добро і справедливість, вірність і любов, честь і гідність тощо. Переоцінка особи батька, який став раптом чужим, супроводжується у свідомості дитини переоцінкою людини загалом, вираженим симптомом якого є недовіра до оточуючих, а іноді й руйнування віри в моральний ідеал («вважаю, що серед людей є такі, котрі часто зраджують один одного», «Заради вигоди люди можуть обманути, піти нечесним шляхом, лестити», «люди часто бувають несправедливими» тощо).

Не отримує міцного фундаменту система моральних цінностей у значної частини дітей із розлучених сімей. Це підтверджують листи до редакцій газет і журналів від матерів і батьків, від самих підлітків (біля 70 відсотків всієї кореспонденції від неповних сімей). Їхній зміст однотипний: мати (рідше батько) у розлученій сім'ї необ'єктивно оцінює того з батьків, котрий проживає окремо, чи його родичів. Применшуючи авторитет батька, мати тим самим ставить під сумнів і свій авторитет. З часом підліток дедалі більше випадає з-під її впливу. Не знаходячи втілення своїх уявлень у конкретній людині, в нього руйнується той еталон, за яким він звіряв свої прагнення і вчинки до цього часу.

2.5.4. Особливості розвитку й поведінки дітей з осиротілих сімей.

У багатьох випадках смерть одного з батьків руйнує правильний стиль життя сім'ї і стає могутнім фактором невротизації членів сім'ї, викликає нестабільність батьківських почуттів, збільшує труднощі, що виникає перед осиротілою сім'єю.

Дослідження свідчать: незважаючи на те, що лише незначна частка дітей, які потрапляють до психіатричної лікарні, втратила одного з батьків унаслідок його смерті, ця частка значно вища, ніж серед населення загалом. Збільшується ризик появи в дитини, яка зазнала таких обставин, різних психічних порушень. За результатами дослідження М. Раттера, такий ризик є максимальним, коли один із батьків помирає протягом третього чи четвертого року життя дитини, також, якщо смерть померлого збігається зі

статтю дитини. Можливо, це пов'язане з тим, що батько тієї ж статі відіграє особливу роль у процесі самоідентифікації дитини.

У маленьких дітей власні страждання не такими вираженими і довготривалими, як у дорослих. Серед чинників, що пов'язують втрату одного з батьків із психічними порушеннями виділяють не тільки безперервне горе дитини. Сюди відносяться: хвороба батька (матері), що передувала смерті; прояви почуттів горя того з батьків, котрий залишився живим; зруйнування сім'ї на деякий час (коли дитину залишають у родичів); соціальні та економічні труднощі, які виникли внаслідок втрати основного годувальника; проблеми, які можуть виникнути у зв'язку з повторним шлюбом матері (батька).

Доволі часто наслідком утворення осиротілої сім'ї є видозміна ставлення матері (батька) до дитини. Тут може виникнути збільшення відстані між ними, якщо мати, засмучена горем і новими додатковими турботами, не знаходить достатньо часу для занять і спілкування з дитиною. Іноді дитина розглядається жінкою (чоловіком) як зайвий тягар, що ускладнює її (його) подальші життєві перспективи. Виникає у таких випадках грубе, часом несправедливе ставлення до дитини, згубно впливає на її розвиток, емоційну сферу, так само, як і безтямна материнська любов, любов-жертва, яка нерідко виникає в такій ситуації і не має розумних меж.

Треба відзначити, що осиротіла сім'я – досить динамічна мала соціальна група. Зазвичай овдовіння, особливо, якщо це відбулося у більш молодому віці, веде до збільшення кількості повних змінених сімей (з появою у сім'ї вітчима чи мачухи). Досвід показує, що цей період є найбільш небезпечним для формування і розвитку дитини. Часом у неї набуває орієнтація на неадекватний вибір у життєвих ситуаціях, гальмується повноцінне функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки. Такий перехідний тип трансформації з осиротілої у повну змінену сім'ю необхідно враховувати у виховній роботі педагога з батьками.

2.5.5. Труднощі виховання дітей у молодих сім'ях.

Зі специфічними труднощами пов'язане виховання дітей у молодих сім'ях, що зумовлене недостатньою моральною, психологічною, соціальною зрілістю подружжя, недостатньо розвиненим розумінням молодими батьками своєї ролі в житті дитини, відповідальності за її виховання. Навіть щирі намагання в цьому плані часто наштовхуються на відсутність життєвого досвіду, відповідних знань, умінь терпляче, послідовно і наполегливо дорослішати разом із своєю дитиною.

Труднощі виховання дітей у молодих сім'ях полягають у:

– нерозумінні батьками самоцінності дошкільного дитинства, його значення для формування особистості дитини;

– недостатньої сформованості у батьків педагогічної рефлексії – вміння аналізувати, критично оцінювати власну виховну діяльність, знаходити причини педагогічних помилок, усвідомлювати неефективність і недоцільність деяких методів, до яких вони вдаються у сімейному вихованні, орієнтації на виховання дитини-«генія», намагання реалізувати в ній власний невикористаний потенціал, упущені ними життєві шанси.

Молоді батьки часто вдаються до авторитарного виховання, вважають покарання найефективнішим виховним засобом, пред'являють суперечливі вимоги до поведінки дитини, непослідовно, суб'єктивно оцінюють її дії, що породжує або надмірну жорстокість у ставленні до неї, або всюдозволеність.

2.6 Педагогічна взаємодія сім'ї і школи

2.6.1. Визначення сутності взаємодії як філософської, соціологічної та педагогічної категорії.

Проблема взаємодії сім'ї і школи, батьків і вчителів як засобу позитивного впливу на дитину, підтримки формування та розвитку її особистості – досить звичне явище для педагогічної теорії і практики. З цього приводу протягом не лише десятиліть, а й століть висловлювали думки провідні мислителі, громадські діячі, філософи, педагоги, психологи. Але й сьогодні ця проблема не втрачає своєї актуальності.

Взаємодія – це філософська категорія, що означає процеси взаємовпливу різних об'єктів, їх взаємозв'язок, взаємозумовленість, взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого. При цьому кожний із взаємодіючих об'єктів є причиною і наслідком одночасного зворотного впливу іншого. Тобто взаємодія передбачає певною мірою рівнозначний взаємовплив об'єктів один на одного й зумовлює рівномірний їх розвиток.

Перспективний підхід до розуміння внутрішньо-сутнісної природи взаємодії був запропонований Б. Ломовим. На його думку, констатуємо принципом взаємодії є не система перемешованих дій (впливів) кожного з учасників, які розвиваються паралельно (симетрично), а саме взаємна дія суб'єктів, котрі вступають у неї як партнери. Тобто, „розрізати” взаємодію, відокремлюючи діяльність одного учасника від діяльності іншого, неможливо, тому що це означало б відійти від аналізу сутності цього процесу.

Взаємодія завжди має інтерсуб'єктивний характер, тобто реалізується як система відносин, головними ознаками якої є:

- 1) предметність (наявність спільної конкретної мети, що зумовлює спільність дій у ході її досягнення);
- 2) ситуативність, або регламентованість конкретними обставинами: тривалістю, інтенсивністю, нормами та правилами взаємодії;

3) рефлексивність (рефлексивна багатозначність) – можливість бути виявом як суб'єктивних намірів, так і наслідком спільної участі суб'єктів у колективній діяльності;

4) експлікованість – можливість спостереження, реєстрації конкретних дій індивідів, суб'єктів взаємодії.

Реалізація відносин у конкретній діяльності відбувається у формі взаємного обміну діями, який визначає зовнішній (формальний) бік взаємодії. Саме такий обмін (навичками, вміннями) є підґрунтям матеріального, практичного аспекту взаємодії, а інформаційний аспект постає як обмін думками, почуттями, цінностями.

Досить влучним є визначення взаємодії, яке відбиває характер і зміст відносин між людьми і групами як постійними носіями якісно різних видів діяльності, тобто відносин, що відрізняються за соціальними позиціями, статусами, ролями і функціями. У цьому плані у взаємодії розрізняють об'єктивний і суб'єктивний аспекти. Об'єктивний аспект – це зв'язки, які не залежать від окремих осіб, але опосередковують і контролюють зміст і характер їх взаємодії. Суб'єктивний аспект – свідоме ставлення індивідів один до одного, що базується на взаємних очікуваннях відповідної поведінки. Це міжособистісні відносини, в основі яких – безпосередні зв'язки між індивідами, що розвиваються в конкретних умовах місця і часу.

Отже, взаємодія – це процес впливу різних суб'єктів один на одного, який визначає взаємний зв'язок і взаємозміну, внаслідок чого відбувається поєднання окремих елементів у певну систему, формування її цілісності. Це спеціально організована, узгоджена в змісті, організаційних формах і методах, перспективно запланована діяльність виховних сил, спрямована на розв'язання основних завдань виховання і соціалізації молодого покоління.

Щодо взаємодії сім'ї і школи, вона може бути представлена як складний процес взаємовпливу цих соціальних інститутів один на одного, реалізація зв'язків і відносин суспільної установи і малої групи, головною метою якого є виховання дитини протягом усіх років навчання. Адже, не може бути ніякого сумніву в тому, що для успіху виховання необхідно, щоб усі, хто залучається до його здійснення, однаково розуміли свої завдання і діяли в одному напрямі, взаємно доповнюючи і допомагаючи один одному.

Взаємодія сім'ї і школи може бути розглянута як система – сукупність взаємопов'язаних компонентів, що діє за внутрішньо притаманними їй законами і характеризується цілями й завданнями; програмуванням результату; вибором методів досягнення оптимального результату. Це упорядкована на основі певних ознак сукупність взаємопов'язаних елементів, об'єднаних спільною метою функціонування та єдністю управління, що вступають у взаємодію із середовищем як цілісна єдність.

Такими ознаками є: інтегративні якості, яких не має жодний із елементів, що утворюють систему; елементи, компоненти, частини, з яких складається система; певна структура, тобто певні зв'язки і відношення між

частинами та елементами; функціональні характеристики системи загалом та окремих її компонентів; комунікативні якості системи, які виявляються в двох формах: взаємодії із середовищем і взаємодії цієї системи із суб- та суперсистемами (системами більш високого чи більш низького порядку, відносно яких вона постає як частина (підсистема) чи як ціле; історичність, наступність чи зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього у системі та її компонентах.

Водночас зазначимо, що теорія систем не дає відповіді на запитання, які саме елементи взаємодії сім'ї і школи мають особливу значущість. Але вона допомагає зрозуміти, що цей феномен включає взаємозалежні підсистеми і є відкритою системою, яка взаємодіє із зовнішнім соціальним середовищем.

Як система, педагогічна взаємодія сім'ї і школи акумулює мету, завдання, функції, форми, методи, результат.

2.6.2. Мета і завдання взаємодії сім'ї і школи.

Сьогодні **мета** взаємодії сім'ї і школи полягає у:

- досягненні узгодженості у вихованні дітей, яке здійснюється школою і сім'єю, не применшуючи інтереси один одного і поєднуючи зусилля для досягнення більш високих результатів;
- налагодженні співробітництва батьків для активізації їх на матеріально-фінансову допомогу школі;
- забезпеченні єдності виховних цілей та ідеалів сім'ї і суспільства, розумному об'єднанні можливостей, зусиль в організації життєдіяльності школярів;
- залученні батьків до життєдіяльності школи, інформуванні батьків про шкільне життя, освітній процес, про ті можливості, які сім'я може використати для освіти та виховання своєї дитини;
- проведенні просвітньої роботи з проблемними (некомпетентними) сім'ями (сім'ї, де батьки не вміють взаємодіяти зі своїми дітьми, не розуміють потреби дітей, не можуть створити умови для їх задоволення або виявляють надмірну увагу до дитини, що стає передумовою формування в неї підвищеної моральної відповідальності і може призвести до перевантаження, емоційних і нервово-психічних вибухів; усвідомлюють свою невідповідність до виховання дітей і активно шукають способи підвищення власної педагогічної грамотності); вивченні соціального замовлення батьків як передумови організації соціально значущої діяльності й розширення співдружності дітей і дорослих.

Завдання взаємодії сім'ї і школи орієнтовані на:

- забезпечення сприятливих умов для самореалізації особистості відповідно до її інтересів і суспільних вимог;
- сприяння набуттю дітьми та учнівською молоддю соціального досвіду;

– спонукання зростаючої особистості до протидії аморальним правопорушенням, бездуховності, антигромадянській діяльності.

Найбільш повно ці завдання можуть бути вирішені саме через взаємодію сім'ї і школи, а не через окремі дії кожного з цих соціальних інститутів.

2.6.3. Характеристика принципів взаємодії сім'ї і школи як детермінанти її реалізації.

Гармонізації взаємодії сім'ї і школи, переходу від керівництва сімейним вихованням до співробітництва з батьками на засадах партнерської взаємодії сприяє запровадження сукупності **принципів** – загальних вимог, що висувуються соціальним середовищем до цього феномену, й окреслюють простір його функціонування. Будучи за своєю сутністю зовнішніми зв'язками, принципи позначають спрямованість взаємодії, створюють основу для руху всіх її учасників – учителів, дітей, їхніх батьків.

Найбільш сприятливими принципами взаємодії сім'ї і школи є:

– *гуманістичний принцип* (виявлення та врахування інтересів, потреб учасників взаємодії сім'ї і школи в процесі організації спільної роботи і спілкування; опертя на позитивні риси батьків і дітей, довіра до них; прийняття батьків як союзників учителя, односторонності щодо виховання і дитини; ґрунтування на оптимістичній гіпотезі у відносинах з батьками і дітьми у процесі розв'язання наявних у них проблем; прийняття і повага кожного учасника взаємодії, його думки; зацікавлене ставлення до дитини, її долі, допомога у подоланні існуючих у неї труднощів особистісного становлення);

– *принцип співробітництва* (визнання батьків активними учасниками, а не пасивними об'єктами педагогічної системи; знання і врахування особистісних якостей батьків і формування на цій основі оптимальних соціально-педагогічних зв'язків з ними; поцінування компетентності батьків, ініціативи; заохочення досягнень й особистого внеску кожного з них у виховну та освітню діяльність школи;

– *принцип партнерства* (розв'язання проблем, пов'язаних з вихованням і навчанням дитини, на взаємоузгоджених засадах, попередження міжособистісної напруги, конфліктності, протистояння; побудова взаємодії на довірі, відкритості, оперативному обміні інформацією; відповідальність кожного з партнерів за свої дії; узгодження очікувань і механізмів їх реалізації). Партнерство досягається завдяки виявленню і врегулюванню розбіжностей і суперечностей, що виникають усередині трикутника „батьки – дитина – вчителі”; аналізу позицій кожного з партнерів щодо цілей виховної діяльності в сімейному і шкільному середовищах; попередження протистояння взаємодіючих сторін; організації різних видів спільної роботи з урахуванням інтересів усіх учасників

взаємодії, зміцнення взаємних контактів за рахунок дотримання етичних норм спілкування, використання „психологічного захисту” дитини;

– *принцип нарощування виховних впливів* (орієнтація учасників взаємодії стосовно один одного; спільність намірів у досягненні мети; наявність конкретних очікувань учасників стосовно один одного і результатів взаємодії; організація інформаційного обміну між учасниками взаємодії).

2.6.4. Функції взаємодії сім'ї і школи й особливості їх прояву в сучасних умовах.

Як і будь-яка система, взаємодія сім'ї і школи має свої **функції**. Сучасні дослідники до основних функцій взаємодії сім'ї і школи відносять:

– діагностичну (знання дійсного рівня вихованості дитини, потенційних можливостей її подальшого розвитку, труднощів, з якими вона стикається; уявлення про стиль сімейного виховання, підготовленість батьків до адекватної підтримки дитини шкільного віку);

– прогностичну (наявність в учасників взаємодії уявлень щодо результатів, яких вони прагнуть досягти, а також орієнтовної програми забезпечення цього досягнення);

– ціннісну (в процесі взаємодії між її учасниками відбувається так званий ціннісний обмін. Цінності постають у вигляді будь-яких значущих характеристик учасників, які належать до властивостей їхньої особистості, їхньої спрямованості, вмінь, досвіду тощо і реалізуються в ході розв'язання спільних завдань на користь як окремих партнерів, так і всіх учасників взаємодії загалом. Тут доцільно використовувати поняття „ціннісного внеску”, під яким розуміються будь-які корисні дії кожного з учасників взаємодії, адресовані як окремим членам цього процесу, так і всій спільноті батьків, дітей, учителів);

– організаційно-управлінську (впорядкування процесу реалізації взаємодії);

– рефлексивну (повнота й адекватність розуміння кожною із взаємодіючих сторін іншої сторони і самої себе. Це не просто знання або розуміння іншого, а знання того, як інший розуміє свого партнера, своєрідний подвоєний процес дзеркального відображення, змістом якого є відтворення внутрішнього світу партнера по взаємодії, причому в цьому внутрішньому світі своєю чергою відображається внутрішній світ першого).

2.6.5. Рівні взаємодії сім'ї і школи: основні характеристики і напрями запровадження.

Загалом розрізняють такі *рівні* взаємодії сім'ї і школи (загальношкільний та рівень класів)

Загальношкільний рівень передбачає діяльність Ради загальноосвітнього навчального закладу – постійнодіючого органу

громадського самоврядування та запровадженні взаємодії між адміністрацією школи та загалом батьків.

Мета діяльності Ради загальноосвітнього навчального закладу полягає у сприянні демократизації і гуманізації виховного процесу школи, узгодженні цілей сімейного і шкільного виховання школярів завдяки поєднанню зусиль педагогічного та учнівського колективів, колективу батьків.

До повноважень Ради належать:

- підтримка громадських ініціатив щодо вдосконалення виховання школярів, їхньої соціалізації (внесення і розгляд пропозицій щодо організації позакласної роботи, визначення способів її реалізації, залучення батьків до участі в підготовці та проведенні культурно-масових заходів для дітей);

- зміцнення партнерських відносин між сім'ями учнів та школою з метою забезпечення єдності виховних впливів на дітей.

Взаємодія між адміністрацією школи та загалом батьків передбачає ознайомлення батьків зі Статутом школи, пріоритетними напрямками її роботи, завданнями, виховними ресурсами. Завдяки цьому батьки мають можливість отримати інформацію про завдання, які стоять перед школою, принципи здійснення навчально-виховного процесу, а також вносити свої пропозиції, висловлювати побажання щодо цього.

На рівні класів взаємодія організовується і координується за такими лініями:

- класний керівник – батьківська рада класу;

- класний керівник – актив батьків класу;

- класний керівник – усі батьки класу;

- класний керівник – групи батьків;

- класний керівник – окремі батьки.

В основу взаємодії класного керівника з батьківською радою класу покладається відповідне Положення, Статут школи. Цей рівень включає:

- спільну розробку тематики батьківських зборів;

- організацію класних батьківських зборів;

- визначення способів встановлення контактів з батьками, насамперед тими, які виявляють байдуже ставлення до школи або займають стосовно вчителя позицію протистояння;

- організація роботи з педагогічної просвіти батьків;

- організація зустрічей батьків із шкільним психологом;

- залучення батьків до активної участі у житті класу, школи, організації виховної діяльності з дітьми;

- обговорення можливостей згуртування класного колективу;

- розробка орієнтованого плану культурно-масових заходів (для дітей, дітей і батьків; дітей, батьків, учителів)

- організація і проведення масових заходів;

– допомога у зміцненні матеріальної бази школи.

Взаємодія за лінією класний керівник – усі батьки передбачає:

– ознайомлення батьків з результатами педагогічної діагностики школярів, труднощами, які постають перед дітьми конкретного віку в процесі навчання і виховання;

– проведення роботи з підвищення педагогічної культури батьків;

– спільне з батьками проектування очікуваних результатів позаурочної виховної діяльності з дітьми і підвищення їхньої виховної функції („я хочу знати про ... для того, щоб ...”, „я хочу вміти ..., для того, щоб ...”); обговорення стратегій їх досягнення;

– обмін досвідом сімейного виховання, обговорення різних методів виховного впливу на дитину та їх ефективності;

– визначення змісту, форм і методів виховної діяльності з дітьми та роботи з батьками, узгодження з дорослими членами сімей їх доцільності, актуальності, частотності і часових меж проведення; зміцнення зв'язків між родинами і навчальним закладом з метою встановлення єдності виховного впливу на дітей; розповсюдження психолого-педагогічних знань серед батьків, підвищення їх відповідальності за виховання дітей;

– виявлення ставлення батьків до взаємодії зі школою, до запровадженої програми підвищення їх педагогічної культури, врахування пропозицій і рекомендацій батьків щодо організації взаємодії сім'ї і школи, розширення її „виховного поля”.

За лінією класний керівник – групи батьків взаємодія охоплює просвітницьку роботу з тими батьками, які мають споріднені проблеми щодо виховання дитини.

Взаємодія класного керівника з окремими батьки здійснюється за допомогою індивідуальних консультацій. Консультації можуть проводитися як за ініціативою батьків (роз'яснення сутності виникаючих у них проблем і можливих способів їх подолання), так і за ініціативою вчителя (з'ясування певних моментів, пов'язаних з поведінкою або навчанням дитини чи самих батьків, які мають суто індивідуальний прояв).

Досягнення поставленої мети, вирішення завдань, реалізація функцій взаємодії сім'ї і школи відбувається завдяки сукупності відповідних *форм і методів*.

У перекладі з латинської мови слово „форма” (*forma*) означає: зовнішній вигляд, обрис; обладнання, структуру чогось, систему організації чогось; установлений зразок, еталон. Форми взаємодії сім'ї і школи позначають певний вид її реалізації, відносно стійку структуру цього процесу.

2.6.6. *Сучасні форми і методи співробітництва соціального педагога з батьками.*

Методи взаємодії – це сконструйована система послідовних і взаємопов'язаних дій учителя і батьків, спрямованих на оптимізацію виховання дитини шкільного віку. Методи співвідносяться з конкретною діяльністю, конкретними контекстними, комунікативними умовами і засобами, що має забезпечувати набуття учасниками взаємодії (насамперед батьками) актуальних для формування і розвитку дитини властивостей, які генералізувалися б у стійкі якісні її стани.

Отже, форми і методи взаємодії – це способи продукування дій педагогів і батьків, їх поєднання та реалізація, надання батькам кваліфікованої педагогічної допомоги в складних життєвих ситуаціях; ознайомлення батьків з концепцією розвитку школи, освітньою програмою; з проектами, до участі в яких залучається школа; змістом навчальних курсів; можливостями різних видів освіти дитини відповідно до її освітніх можливостей.

Найбільш поширеними серед них є:

- батьківські збори, лекції, бесіди, педагогічні практикуми з використанням різноманітних методів „навчання”;
- конференції з обміну досвідом, диспути, дискусії, обмін думками з різних проблем виховання, зустрічі „за круглим столом”, вечори, консультації (групові, індивідуальні);
- відкриті уроки;
- виконання батьками конкретних доручень, пов'язаних з вихованням дітей;
- спільні заняття батьків і дітей (гуртки, секції, студії, походи, екскурсії);
- участь батьків в управлінні школою (загальношкільна рада, шкільний і класні батьківські комітети, шкільні та класні батьківські збори).

Умови ефективності батьківських зборів:

- можливість отримання зворотного зв'язку;
- підтримка людей, які мають проблеми;
- спільність переживань;
- довіра до батьків;
- створення позитивної емоційної та інтелектуальної атмосфери;
- формування рефлексії;
- формування емпатії;
- формування навичок спілкування.

Результат взаємодії сім'ї і школи найчастіше пов'язується із взаємним збагаченням обох сторін – батьків і вчителів як агентів забезпечення становлення та розвитку соціальної і моральної сфер зростаючої особистості.

Взаємодія двох вихователів – батьків і педагогів – крок до взаєморозуміння, до набуття довіри, обміну духовними та емоційними цінностями, засвоєння педагогічного досвіду, знань, які вчитель і батьки

передають один одному. Школа і сім'я мають єдину „виховну територію” і байдужість або зневага хоча б однієї із сторін до цих питань негативно позначаються на функціонуванні складових педагогічного трикутника „батьки – дитина – вчителі”, гальмують успішне формування і розвиток зростаючої особистості, її активне, суб'єктне входження в культуру суспільства, її індивідуалізацію.

Концептуальним положенням, що має покладатися в основу взаємодії сім'ї і школи – центрація на дитині, її становленні й особистісному розвитку. Сім'я і школа – два простори, в яких відбувається життєдіяльність зростаючої особистості. Кожний з них характеризується своїм змістом, метою виховання, методами їх досягнення. Перебування на перехресті впливів, що надходять від простору сім'ї і простору школи, може (за умов їх неузгодженості) призвести до формування двоєдушної людини, головними якостями якої будуть пристосовництво, егоїзм, бездуховність, блюзнірство. І, навпаки, тісна, позитивно наповнена взаємодія сприятиме активній соціалізації зростаючої особистості, набуттю нею моральних якостей і ціннісних орієнтацій.

2.7 Підвищення педагогічної культури батьків у процесі взаємодії сім'ї і школи

2.7.1. Поняття „педагогічна культура батьків”, умови успішності її формування, критерії оцінювання.

Важлива частка у процесі взаємодії сім'ї і школи належить підвищенню педагогічної культури батьків – запровадженню систематичної і змістовної програми, орієнтованої на поширення інформації, знань і навичок у різних аспектах діяльності батьків (широке тлумачення); сприянні усвідомленню батьками змісту виховання дітей, формуванню у них певних виховних умінь і навичок (вужьке тлумачення).

Під педагогічною культурою сім'ї також розуміється показник її загальної культури, в якій відображено накопичений людством досвід виховання дітей у сім'ї, складне, інтегративне, динамічне особистісне утворення, яке визначає тип, стиль і способи поведінки батьків у виховній діяльності.

Педагогічна культура батьків є важливим чинником успішного сімейного і суспільного виховання дітей, їхнього інтелектуального розвитку та духовного збагачення. Вона містить такі характерні ознаки навчальної та виховної діяльності батьків, як рівень їхнього інтелектуального і духовного розвитку, глибину знань та обізнаності в різних сферах людської діяльності, конкретні педагогічні вміння, найважливішим з яких є спілкування.

Якщо звернутися до реальної практики, можна побачити, що досить часто вчитель перебуває в полоні власних ілюзій щодо дієвості його впливу на батьків: йому здається, що організовані ним впливи мають привести до

запланованої мети, тобто викликати відповідну реакцію. Однак, треба вміти проконтролювати міру досягнення задуманого. Справа ускладнюється тим, що для впевненості в тому, що відбувається певний рух до визначеної мети, педагог повинен вміти проаналізувати не тільки безпосередню реакцію на його дії або слова, а й мовні, емоційні, поведінкові реакції на них. При цьому важливо не тільки зрозуміти цей зворотний зв'язок, але й прийняти його.

2.7.2. Педагогічне спілкування та його вплив на процес взаємодії соціального педагога з батьками учнів.

Педагогічне спілкування – продуктивне спілкування. Його результатом є духовне збагачення двох сторін: і педагога, і батьків. Однак таке збагачення можливе лише за умов, коли педагог, займаючи позицію суб'єкта контакту, ставиться до батьків також як до суб'єктів. Тобто спілкування педагога з батьками набуває суб'єкт-суб'єктної характеристики. Що це означає в реальності?

По-перше, повага до особистості батьків, визнання їхньої суб'єктивної волі, права на незгоду і вибір поведінки і дій.

По-друге, інтерес до внутрішнього світу батьків і дітей, співпереживання їхнім проблемам.

По-третє, сприйняття індивідуальності кожного батька з усіма притаманними йому якостями.

Зворотний зв'язок народжується, насамперед, за наявності інтересу до партнера по спілкуванню. Якщо такий інтерес відсутній, якщо партнери цікаві тільки самим собі і використовують іншого для самовираження, виникає відчуження і спілкування відбувається „дотично”. Адже не секрет, що бесіда педагога з батьками доволі часто перетворюється на монолог, на повчання і зауваження.

При організації спілкування з батьками слід враховувати той психологічний стан, в якому вони перебувають. Непоодинокими є випадки, коли одна з головних умов продуктивного спілкування полягає в переході батьків з одного психологічного стану до іншого. Тут варто пригадати слова І.Павлова, який з цього приводу писав: „Якщо я, наприклад, чимось зайнятий, мене спрямовує відомий подразнюючий процес, і якщо в цей час мені скажуть „зроби те й те”, мені робиться неприємно. Адже це означає, що сильний подразнюючий процес, який мене цікавить, я повинен загальмувати і перейти потім до іншого”. До того ж відомо, що негативна інформація, директивна вимога, якими педагог іноді просто „засипає” батьків, породжують у них не бажання виправити ситуацію, а стійке невдоволення і супротив. Це зумовлює появу напруги і тоді спілкування може не відбуватися зовсім.

Ще один важливий момент в організації спілкування з батьками – це та дистанція, яку встановлює стосовно них педагог. Дистанція – це форма вияву ставлення. Вона буває різною. Чим більше педагог побоюється батьків і не вірить у власні сили, тим наполегливіше він збільшує дистанцію. А це, в свою чергу, ще більше послаблює його позицію.

Отже, щоб учитель і батьки розуміли один одного, прагнули досягнення істини і розробки на цій основі системи взаємодопомоги, педагог повинен вміти встановлювати з членами сімей певний тип взаємин, в основу якого мають покладатися такі положення:

1. Виявлення позитивного ставлення до дитини (це важливо, адже предмет турбот у педагогів і батьків один – проблеми дитини).

2. Наступне положення може бути виражене словами „але мене турбує”.

3. Виявлення та аналіз причин, які спричинили даний негативний прояв дитини (взаємна відкритість, довірливі стосунки).

4. Вибір найбільш ефективних засобів виховного впливу.

5. Вироблення єдиного стилю і тону, педагогічного такту.

Ці п'ять елементів взаємодії учителя і батьків поступово змінюють тональність, роблять її більш продуктивною, поступово ведуть до гармонії у межах педагогічного трикутника «дитина-батьки-педагог».

Не заперечуючи того, що кожний педагог повинен мати індивідуальний стиль педагогічного спілкування, в якому виражається своєрідність його особистості, необхідно звернути увагу на те, що такий підхід не заперечує того, що ефективне педагогічне спілкування передбачає здатність до гнучкого переходу від одних способів спілкування до інших, більш адекватних ситуації. Очевидно, найбільш продуктивним є гармонійний або збалансований стиль спілкування, в якому яскрава вираженість певних якостей педагога поєднується із здатністю гнучко й адекватно реагувати на мінливі ситуації педагогічної взаємодії.

Отже, найбільш ефективним стилем педагогічного спілкування, є той, що відповідає суб'єкт-суб'єктній, діалогічній стратегії взаємодії вчителя і батьків, передбачає рівноправність їхніх психологічних позицій, взаємну активність, відкритість і конгруентність, готовність прийняти точку зору партнера, безумовне особистісне прийняття один одного, зацікавлене та доброзичливе ставлення.

Відомо, що предметом спілкування вчителя з батьками часто виступають негативні прояви дитини (погана поведінка, низькі оцінки, грубощі, бійки тощо). Але якщо педагог прагне до дієвих контактів з членами сімей таких дітей, його розмови мають обов'язково починатися з позитивної оцінки дитини. Це забезпечує загальний психологічний фон позитивного ставлення до дитини, що завжди сприймається батьками з підвищеною увагою.

2.7.3. Психологічний захист дитини та його роль у вибудові відносин педагога з батьками.

Педагог може застосовувати прийом психологічного захисту, який захищає від формування у батьків (особливо за несприятливого внутрішньосімейного мікроклімату) низької оцінки дитини і негативного до неї ставлення або безпорадного розпачу. Наприклад хлопчик весь час насуплений, непривітний. Учитель не починає бесіду зі слів звинувачення батьків, а пояснює їм це так: «Він соромиться виявляти свої добрі почуття. Це з часом минеться».

Такий психологічний захист передбачає позитивну оцінку дитини, яка дається неправомірно, без будь-якого підґрунтя. Але вона має велике значення. Зустрічаючи доброзичливе ставлення з боку педагога до своєї дитини, батьки більш відверто йдуть на контакт з ним і можна сподіватися, що їхнє спілкування принесе задоволення обом сторонам: буде виявлена причина подібної поведінки хлопчика, розроблені (і що головне - позитивно сприйнятні) поради щодо її подолання.

У практиці непоодинокими є випадки серйозної педагогічної занедбаності дитини, коли вчителю важно відшукати її позитивні оцінки. Але й ця ситуація не виключає такої можливості. Можна, наприклад, позитивно оцінити гарні коси у дівчинки, велику фізичну силу хлопця, веселий характер, акуратність тощо.

Спробуємо узагальнити рекомендації щодо спілкування вчителя з батьками.

1. Вчитель повинен уміти ставати на позицію батьків, ні в якому разі не звинувачувати їх у негарній поведінці чи поганому навчанні дитини, не вимагати їх покращання (адже батьки часто не знають, як можна скоректувати, поліпшити ситуацію), а давати педагогічно обґрунтовані поради і рекомендації, причому давати їх так, щоб батьки сприймали їх і прагнули використати.

2. Необхідно уникати надто негативних оцінок дитини і її поведінки, тому що батьки часто сприймають подібну інформацію, як критику на свою адресу.

3. Треба вміти вислуховувати критичні зауваження батьків, правильно оцінювати її правомірність.

4. Уникати порівнянь конкретної дитини з іншими дітьми і конкретної сім'ї з іншими сім'ями.

5. Починати бесіду з висвітлення позитивних моментів, щоб такий спосіб вплинути на ставлення батьків до подальшого спілкування.

6. Не можна втручатися в сім'ю, з'являючись як суддя і оцінщик цього тонкого і складного соціально-психологічного феномену.

7. Турбота про розвиток дитини має виступати метою, мотивом і засобом спілкування педагога з батьками.

Умови підвищення педагогічної культури батьків:

1. Підготовленість батьків до виховання дітей (педагогічні знання; вміння застосовувати їх на практиці; вміння доцільно з педагогічного погляду організувати життєдіяльність батьків і свою власну; вміння педагогічно грамотно аналізувати вчинки дітей).

2. Ставлення до виховання дітей (систематичність та активність діяльності з виховання дітей; інтерес до виховання і наявність відповідних знань; зв'язок з класним керівником, ініціатива у наданні допомоги класному керівникові та школі).

Критерії педагогічної культури батьків:

- усвідомлення батьками цілей і завдань виховання;
- адекватне використанні методів сімейного виховання;
- здатність батьків до співробітництва з дітьми;
- настановлення батьків на взаємодію з педагогічним колективом.

2.7.4. Актуальні проблеми виховання дітей.

Як виховати дитину-лідера

Над проблемою дитячого лідерства батьки замислюються коли дитина досягає підліткового віку. Але ж формування особистості починається з народження.

Лідерство – одне з проявів егоцентризму, яке притаманне всім здоровим дітям з моменту народження. Складові лідерства – самоповага і віра в себе – схожі на надувний м'ячик. Перекачаєш повітря – і він лусне. Недостатньо повітря – він не відбивається від асфальту. Завдання батьків допомогти дитині віднайти баланс між самооцінкою, самоповагою і самокритикою, прагнути до вдосконалення. Саме в сім'ї відбуваються перші перемоги і поразки.

Початки лідера в дитині можна розвивати з народження: хвалити за успіхи, підбадьорювати в моменти невдач, разом з дитиною радіти перемогам, вміти програвати, не відчуваючи трагізму чи позору.

Якщо батьки драматизують незначні помилки, то дитина виросте тривожною, невпевненою, невмілим оратором, невдалим політиком чи митцем. При поразці запропонувати виправити помилку. Якщо дитина не готова до нової спроби, стримано підтримати її: «Коли будеш готовий, ти неодмінно зможеш проїхати на велосипеді (закинути м'яч у корзину, вирішити задачу)». Якщо батьки розчаровані у своїй дитині, то вона це неодмінно відчує – і віра в свої сили буде підірвана. Потрібно прийняти дитину такою яка вона є (сильна, слабка, переможець, переможений), тоді шанс стати лідером збільшується.

Існує думка що лідер починається зі змагання. «Хто швидше з'їсть кашу», «Хто краще помие посуд» - такі ігри прийнятні для ровесників, але не для братів та сестер, тому що внутрісімейні відносини насичені різними почуттями: ревнощами, заздрістю, образами Того хто програв не критикують, не висміюють. Уникайте також нагороди для переможців,

достатньо теплих слів похвали. Не можна принижувати досягнення лідера: «Подумаєш, швидше всіх прибіг! Велике діло!», також не вихваляють його досягнень. Лідеру пояснюють: «Це добре, що ти бігаєш швидше за інших. Хтось вміє краще малювати, хтось знає багато пісень. У кожної людини є свої таланти і є речі, які вона виконує з меншим бажанням».

Дитину-лідера легко помітити вже з трьох років. Зазвичай до неї тягнуться інші діти. Вона частіше завойовує право на саму популярну іграшку. Така дитина життєрадісна, активна, рухлива, перша пропонує гру і бере собі головну роль. Дорослі люблять її і дають почесні доручення – допомогти накрити стіл, витерти дошку.

Найчастіше саме діти-лідери маніпулюють оточуючими – як ровесниками, так і дорослими. Подорослішав, вони стають диктаторами моди: з ким грати, як грати, вони вміють зацікавити інших виконувати свої правила. Інколи лідери перетворюються у правопорушників, тому потрібно дитині допомогти удосконалювати в собі найкращі якості та викоринювати негативні нахили. Пояснити дитині: «Бути лідером – значить відповідати не лише за себе, але й за інших».

Для гарного лідера важливо вміти сприймати критику, не відчуваючи сорому чи трагедії. Критика повинна бути конструктивною, націлена на виправлення недоліків, а не на приниження гідності дитини. «Ти добрий товариш, вмієш ділитися, пропонуєш допомогу. Але я помітила, що ти став підвищувати голос на товаришів» – таке зауваження мати може зробити сину лише наодинці, це буде добрим уроком для нього.

Дитина повинна реально вміти оцінити свої вчинки та досягнення. Наприклад:

- якщо дитина не вміє співати, не можна її просити заспівати перед іншими і при цьому розхвалювати її спів. «Захвалені» діти не орієнтуються, їхнє самолюбство непропорційне природним даним, вони очікують похвалу від ровесників, а отримують насмішки.

- «Мамо, я єдиний написав контрольну на відмінно!» – «Ти у мене самий розумний!». Не можна запевнювати дитину що вона сама розумна, сама спритна, бо дитина обов'язково зіткнеться з реальністю, хтось колись її перемаже. Чим більше завищена самооцінка дитини, тим важче примиритися з поразкою.

Усі діти різні, не кожен може бути лідером. Не поспішайте проектувати на дитину власні надії. Нехай дитина розвиває ті якості, які закладені в неї від природи. Якщо природні якості дитини сором'язливість, тихість, мрія стати бібліотекарем, охоронцем парку – не жалкуйте і не критикуйте дитину. Кожна дитина, що здатна самостійно приймати рішення що робити, з ким дружити, як проводити час – є самодостатньою.

Як виховати оптиміста

Один з найцінніших подарунків, який дитина отримує від батьків, - вміння з оптимізмом відноситись до навколишнього світу. Оптиміст це не

той, хто посмішкою прикриває хмурі думки. Це людина з позитивним відношенням до життя, яке зароджується з ентузіазму та впевненості в собі. І якщо, навіть коли ви самі бачите в різних ситуаціях негативних моментів більше ніж позитивних, все одно зможете виховати оптиміста.

1. Виховуйте у дитини впевненість у важливості її діяльності. Поступово діти оволодівають різними видами діяльності: складання пірамідки, будівництва з кубиків, гра на музичному інструменті, навички прикладного мистецтва, настільні ігри, комп'ютерні програми – це дає змогу зрозуміти, що вдається найкраще. Коли дитина щось зробила – вона радіє і чекає реакцію дорослого, то ж радійте разом з дитиною. Коли дитина виступає на святі обов'язково прийдіть подивитись, тоді дитина почуває себе впевнено і захищено.

2. Дозвольте дитині проявити самостійність. Коли дитина самостійно одягається, прибирає кімнату, збирає портфель – вона набуває певних навиків, але розвивати ці навички потрібно під контролем дорослого: «Спробуй сам, скажеш, коли щось не виходить». Допоможіть дитині відчувати свою важливість для сім'ї, у дитини повинні бути обов'язки (накрити на стіл, купувати хліб).

3. Дозвольте дитині самій приймати рішення. Діти, які звикли думати самостійно, краще контролюють своє життя. Дайте можливість вибору дитині. Наприклад: дворічну дитину запитати «ти сік питимеш з червоної чи з жовтої чашки; десятирічну – яку мову ти вивчатимеш поглиблено англійську чи німецьку».

4. Звертайте увагу дитини на старанність в роботі, а не на результат. «ти напевне не підготувався, коли написав контрольну на трійку». Запропонуйте яким чином покращити свої знання. Хваліть за посидючість і завжди відмічайте, що успіх – це результат її власних дій, а не випадковість.

5. Навчіть дитину відволікатись від негативних думок. Оптимісти схильні сприймати події інакше ніж песимісти. При невдачі оптимісти не звинувачують себе (постійна невдаха), шукають причини щоб не повторити в наступній ситуації. Негативні думки можна перемогти за допомогою гумору. Можна навчити дитину придумувати різні небилиці про те, що могло б бути ще гірше ніж те, що сталося. Тоді все перетворюється на веселу гру і дитина не згадує про неприємності, які з нею сталися.

6. Не використовувати зайві заборони. Наша зайва опіка та зайві заборони заважають дитині досліджувати світ. Якщо дитині весь час казати «неможна», тоді вона почне сприймати світ насторожливо, боязливо (краще триматись за мамину спідницю). Як наслідок цього можуть з'явитись такі проблеми: інфантильність (безпорадність), хуліганство (протест батьківським заборонам).

7. Не перебивати гру дитини. В грі дитина моделює життєві відносини. Для дитини гра є реальністю, а різко відриваючись від гри, вона

не має можливості довести все до логічного кінця, відчуття задоволення по завершенню. Дитина може сказати: «Зачекай, я граюсь». Потрібно попередити дитину: «Через п'ять хвилин ми йдемо».

8. Підтримайте високу самооцінку у дитини. До 2 років самооцінка дитини висока, вона себе любить. У 3 роки дитина оцінює себе так, як оцінюють її батьки, в дитячому садку та в початковій школі. Самооцінка є залежною від інших. Висока батьківська оцінка допоможе дитині повірити в себе, свої сили тоді, коли «інші сміються, обзиваються». Потрібно з повагою відноситись до справ та інтересів малюка. Але пам'ятати що ці відносини мають бути взаємні: ви поважаєте його, він поважає вас.

9. Допоможіть дитині залишитись оптимістом. Маленькі діти – всі оптимісти. Дорослих – більшість песимістів. Коли і як відбувається така метаморфоза? У кожного в житті бувають невдачі, тому важливо навчити дитину правильно сприймати їх. Дитина не вміє передбачити майбутнє, для неї важливе лише теперішнє. Тому поясніть дитині що безвихідних ситуацій немає, кожен може помилитись, головне – все можна виправити. Поміркуйте разом з дитиною який є вихід з ситуації.

Як відмовити дитині

- Слова «ні, неможна» сприймаються малюком як «ніколи». Тому ці слова краще не вживати в розмові з дитиною В її свідомості може з'явитися думка: «В житті є речі, яких я не варта».

- Краще вживати слова невизначеного змісту: можливо, ймовірно, постараємось, за умови...

- Співпереживайте малюку, чи то радість, чи то сум. Дитина має відчувати, що батьки її розуміють.

- Розмовляйте з дитиною відповідно її віку. (зрозуміла лексика, спокійна інтонація)

- Дитина не сприймає відносні, абстрактні поняття: дорого – дешево, практичне – недоцільне. Вона розуміє лише те що бачить наочно.

- Ілюзія вибору. Переключити увагу дитини з одного предмету на інший, ніби вибираєте який найкращий. Наприклад: дитина просить машинку «Машинок у тебе багато, а ось таких наліпок у тебе ще не було. Тобі які більше подобаються: з жовтим верблюдом, чи рожевим слоном?». Дитина задоволена, їй купили щось новеньке. Разом ви обговорюєте куди її наліпити. За такої розмови дитина повністю забуває, чого хотілось з спочатку.

Як привчити до порядку

Майже з року дитина починає допомагати батькам. Вона відзивається на всі прохання (подай серветку, принеси мамі іграшку). Приблизно в цей же час потрібно привчати дитину класти іграшку, з якою вона награлась, на місце, і лише після цього дозволити взяти іншу. Дитина може гратись декількома іграшками одночасно або розглядати 2-3 книжки, але коли дитина бажає зайнятись будівництвом з кубиків, потрібно сказати: «Ваня

вже награвся книжками і тепер бажає гратись кубиками. Молодець, Ваня! А давай-но поскладаємо книжки на полицку, а потім тато дістане Вані кубики.» він бажає малювати? Чудово! «Спершу, Ваня збере усі кубики в корзинку, а потім ми разом неодмінно будемо малювати». До півтора року дитина прибирає іграшки з задоволенням.

З віком збільшується кількість іграшок у дитячій грі та виникає протест проти прибирання, дитина починає капризувати. Це пояснюється такими причинами.

Перша причина. Подорослішав малюк починає випробовувати характер дорослих: що буде, якщо я не підкорюся?

Спокійно і твердо наставляйте на виконання доручення, запитайте, чи потрібна йому ваша допомога. Якщо дитина вперлась – не сперечайтесь. Через п'ять хвилин вона неодмінно попросить пити. (діти часто п'ють воду, особливо, коли капризують). Доброзичливо і твердо скажіть: «Я наллю тобі сік, коли ти збереш іграшки. Тобі допомогти чи ти сам?»

Друга причина. Дитину охоплює страх не справитися з завданням (іграшок багато і розкидані по всій кімнаті). Необхідна ваша допомога. Завдання потрібно розділити: «Давай тато складе цю машину, а ти принеси он ту, червону машину. Молодець! А тепер великі кубики, а ти маленькі. Який у мене гарний помічник!»

Таким чином дитина навчається одразу: порядку, солідарності, взаємодопомозі, вивчає колір, розмір, рахунок. Але якщо це прибирання вас дратує, то буде воно дратувати і дитину. Коли ви наказуєте дитині скрізь зуби – вона протестує. Коли ви спокійні, впевнені, доброзичливі – вона спокійно виконує завдання. Коли дитина хвора чи дуже засмучена, краще не наполягати, а непомітно самому прибрати. Поступово дитина привчається прибрати іграшки сама, але дуже повільно і неохайно. В такому разі дієвим методом буде – штрафний ящик. Зараня нагадайте дитині, що наближається час «ікс», коли ви заховаєте неприбрані іграшки на 2-3 дні. Тут потрібно проявити твердість і не піддаватись на вмовляння. Коли ви повернете іграшки дитині, обов'язково домовтесь про порядок.

Чому дитина неслухняна

«Глухість дитини». В чотири роки дитина часто «не чує» прохання батьків. У цей період розвитку дитина знаходиться в опозиції до навколишнього світу і одночасно самоутверджується. Це абсолютно нормальна фаза розвитку дитячої особистості, хоча батьків це дуже стомлює інколи до розпачу. Хвилюватись потрібно за ту дитину, яка виконує усі прохання, не опираючись. Нормальні діти полюбляють перевіряти батьків на «міцність», щоб визначити межі дозволеного. Наприклад, у відповідь на ваше прохання, ви чуєте «що-що?». Це така дитяча гра. Ви можете підіграти дитині і теж почати перепитувати: «Що-що?», коли вона вас щось просить. Звісно, дитині це швидко набридне.

Інколи дитина ніби не чує вашої відповіді десятий раз запитує: «Де тато?». Така « глухість пояснюється тим, що дитині не подобається відповідь. Спробуйте запитати її саму: «Оля, а де ж тато?». Вона сама дасть відповідь і переключить увагу на інший об'єкт.

Буває що дитина не розуміє вашої відповіді. Попросіть її пояснити своїми словами те що ви їй сказали, переконайтесь що дитина зрозуміла.

«Право голосу». Якщо чотирирічна дитина щось надумала, протистояти їй дуже складно. Наприклад дитина після п'ятого нагадування не вилазить з ванни. Скористайтесь випадком поправити манікюр, не звертаючи уваги на дитину. Через хвилину дитина сама попросить вийняти її з води. Все, що їй треба в даній ситуації, - це продемонструвати, що рішення йде не від вас, а від дитини.

Завжди попереджайте дитину про наступні дії. Наприклад вона піде спати після вечірньої казки. Таким чином у дитини буде час «переварити» ті дії які нав'язують дорослі, та з'явиться відчуття що вона також приймає рішення. Інформуйте дитину про позитивні моменти наступності: «Коли ти збереш іграшки, ми зіграємо в доміно».

«Помірна вимогливість». Дитяча втома – серйозний фактор. Увечорі дитина потребує розслаблення, зняття напруги, накопиченої у дитячому садку. Ваші вимоги повинні відповідати віку дитини. Коли дитина лише проснулась не варто чекати від неї швидких самостійних зборів у садочок. Краще встати пораніше, самому бути зібраним і допомогти зібратись дитині.

2.8. Педагогічна діагностика сім'ї.

2.8.1. Педагогічна діагностика сім'ї: мета, завдання.

Педагогічна діагностика – це засіб встановлення і вивчення ознак, які характеризують стан різних елементів педагогічної системи та умов її реалізації для прогнозування, коригування порушень нормальних тенденцій її функціонування і розвитку.

У педагогіці існує цілий арсенал різноманітних методів, які можуть бути використані для вивчення особливостей реалізації батьками виховної функції. До основних з них відносяться: спостереження, бесіди, анкетування, інтерв'ювання, вивчення документалістики, аналіз результатів виконання творчих завдань, доручень, розв'язання педагогічних задач і ситуацій тощо.

Метод систематичного спостереження. Спостереження варто проводити систематично, у різних умовах природної життєдіяльності сім'ї. Для підвищення якості та результативності цього методу, одержані дані бажано фіксувати в певній послідовності:

– коли проходило спостереження;

- короткий опис фактів і явищ, що спостерігаються;
- коротка характеристика фактів і явищ;
- узагальнений висновок та рекомендації.

Для полегшення користування фіксацію можна здійснювати за такою схемою:

Орієнтовний зразок схеми для фіксування спостережень

Час проведення спостереження	Короткий опис фактів і явищ, що спостерігаються	Характеристика факту, явища, що спостерігається	Висновки, рекомендації
1.			
2.			
3.			

Анкетування. За допомогою цього методу можна одержати значний фактичний матеріал, який потім піддається кількісній і якісній обробці. Анкети можуть бути різних типів: закриті, відкриті, змішані. В анкетах закритого типу пропонується вибрати і підкреслити один із кількох варіантів відповідей, вміщених після запитання. В анкетах відкритого типу батьки (діти) самостійно пишуть відповіді на поставлені запитання. Можлива також розробка анкет змішаного типу, в яких є запитання закритого і відкритого характеру.

Перед заповненням анкет необхідно проводити короткі роз'яснення (інструктаж), в яких кожній з категорій опитуваних (діти, батьки) давати пояснення щодо мети роботи і можливого використання її результатів. Особливу увагу слід звертати на бажаність одержання найбільш точних відповідей, що дозволить зробити об'єктивні, достовірні висновки, максимально врахувати побажання опитуваних, підвищити ефективність роботи, досягти поставленої мети.

Вивчення сім'ї може відбуватися за таким планом:

План вивчення сім'ї

1. Прізвище, ім'я дитини
2. Школа _____, клас _____
3. Тип сім'ї: повна проста (батьки, діти), повна складна (батьки, діти, бабуся, дідусь), повна, але один з батьків нерідний, неповна.
4. Кількість дітей
5. Освіта дорослих членів сім'ї, де і ким працюють
6. Сімейна атмосфера:
  - доброзичлива
  - нестійка
  - байдужа
  - гнітюча, недоброзичлива
7. Хто з батьків приділяє дитині більше уваги
8. Система виховного впливу:
  - узгодженість всіх членів сім'ї у питаннях виховання дітей
  - відсутність конфліктів з цього приводу, але відсутня і єдність вимог

- конфронтація батьків з питань виховання дітей
- відсутність виховання як системи цілеспрямованого впливу

9. Ставлення до дітей:

- повна опіка
- дбайливе
- байдуже
- пригнічуюче особистість дитини

10. Думка батьків з приводу виховання дитини (Чи правильно вони, на їхню думку, виховують сина (доньку)?).

11. Що батькам не подобається у поведінці, характері дитини?

12. Які риси хотіли б сформувати?

13. Чи карають дитину, якщо так, то у якій формі?

14. Як заохочують?

15. Наявність (відсутність) інтересу і бажання до поповнення своїх психолого-педагогічних знань і умінь.

16. Які знання покладено в основу взаємин з дитиною:

- життєвий досвід
- сімейні традиції
- читання спеціальної літератури
- поради знайомих
- поради вчителя
- ніколи над цим не замислювався
- інше

Результати анкетування можуть стати у нагоді при складанні характеристики сім'ї, яка може включати такі напрями:

Характеристика сім'ї

1. У сім'ї найбільш за все цінується злагода, повага між її членами, особисті інтереси кожного.

2. Сім'ї притаманна відвертість: її члени з радістю діляться своїми радощами, не приховують помилок, розповідають про досягнення, невдачі, свої переживання.

3. Для сім'ї характерний демократичний стиль взаємовідносин між дорослими, між дорослими і дітьми.

4. У сім'ї люблять робити все разом.

5. Важливі сімейні проблеми (розподіл бюджету, великі покупки, відпочинок тощо) розв'язуються спільно.

6. У сім'ї добре розвинена взаємодопомога.

7. У сім'ї яскраво виражена взаємоповага (старших один до одного і до молодших, а молодших до старших і один до одного).

8. Для сім'ї характерний постійний і тісний зв'язок з іншими сім'ями (рідних, знайомих).
9. У сім'ї підтримується атмосфера життєрадісності і оптимізму.
10. У сім'ї наявна єдність та узгодженість вимог до дітей.
11. Сім'я підтримує стійкі зв'язки з учителями своєї дитини.
12. Виникаючі конфлікти розв'язуються швидко, не порушуючи взаємовідносин.
13. Сім'ї притаманні певні традиції, які поважаються всіма її членами.

Одержані відповіді класифікуються за
ступенем частоти

Відмічені батьками особливості своєї сім'ї	Кількість відповідей				
	значною мірою	посередньо	незначною мірою	утруднилися оцінити	не дали відповіді

Крім „Паспорту сім'ї” та її загальної характеристики заповнюється „Картка сім'ї”

Картка сім'ї

1. Прізвище, ім'я учня
2. Школа, клас
3. Прізвище, ім'я, по батькові батьків:
мати
батько
4. Вік батьків:
мати
батько
5. Освіта батьків:
мати
батько
6. Скільки дітей у сім'ї, їхній вік
7. Особливості сім'ї, які треба враховувати при проведенні роботи з нею, при відборі засобів виховного впливу на дитину
8. Захоплення сім'ї
9. Ставлення до школи:
  - бажання йти на контакт з учителями
  - спроби перекласти всю відповідальність за виховання дитини на школу (самоусунення від цілеспрямованого виховання)

- байдуже
- конфліктне
- інше

10. Коротка характеристика дитини:

- поведінка
- інтереси, уподобання, нахили (чим цікавиться в школі, поза школою, в сім'ї)

- взаємини з батьками

- взаємини з однокласниками

- взаємини з учителями

11. Індивідуальні особливості дитини

12. Що батькам не подобається в дитині

13. Які є недоліки у сімейному вихованні

14. Що варто запланувати у роботі з батьками:

- необхідно запросити батьків на групову консультацію (з проблем)
- необхідна індивідуальна робота з сім'єю

З метою виявлення труднощів і складнощів, які відчують батьки у вихованні дітей, їм може бути запропоновано відповісти на такі запитання:

1. Чи правильно, на Вашу думку, Ви виховуєте дитину?
2. Що не подобається Вам у поведінці Вашої дитини?
3. Які риси характеру Ви хотіли б сформувати у сина (дочки)?
4. Чи караєте Ви дитину? Якщо так, то в якій формі?
5. Як заохочуєте дітей?
6. Що хвилює Вас у вихованні дитини?

Цікаві відомості можуть дати відповіді батьків на Анкету „Батьківська інформація про дитину”, з-поміж запитань якої можуть бути такі:

1. Яким справам Ваша дитина віддає перевагу вдома?
2. Чи звертається Ваша дитина до вас по допомогу, виконуючи домашні завдання? Якщо так, то до кого частіше?
3. Які стосунки у Вашої дитини з однолітками? (потрібне підкреслити): має друзів; є труднощі у стосунках з товаришами; переважно завжди одна.
4. Чи є у Вас потреба у зверненні за допомогою до психолога? Якої конкретно допомоги Ви потребуєте?

Для виявлення цілей, які батьки висувають у вихованні дітей можна запропонувати їм дати відповіді на такі запитання:

Які з перелічених якостей, на Вашу думку, слід у першу чергу виховувати у дітей у сім'ї?

Гарні манери

Незалежність, самостійність, впевненість у собі

Любов до праці, працьовитість

Почуття відповідальності

Розвинена, багата уява
 Терпимість та повага до інших
 Бережливість
 Рішучість, наполегливість
 Релігійність
 Слухняність
 Повага до батьків
 Повага до традицій, обізнаність з національною культурою
 Звичка до здорового способу життя
 Патріотизм
 Чесність, порядність, відвертість
 Інше (що саме)

2.8.2. Сучасні методи вивчення сім'ї: критерії вибору, особливості застосування.

Застосовуючи метод анкетування, важливо пам'ятати, що основна мета тут – дитина. Тому паралельно з опитуванням батьків варто проводити опитування дітей, спрямовані на визначення місця і ролі дитини в сім'ї, що, в свою чергу, також допоможе у роботі з батьками. Питання можуть бути різними, але бажано, щоб вони вимагали не прямої відповіді „так” чи „ні”, а спонукали дитину до висловлення думки, виявлення свого ставлення, почуття. Наприклад, можна провести тест „Що для тебе означає бути щасливим”, пропонуючи дати відповіді на запитання типу: Як тебе називають вдома, коли: а) хвалять; б) сварять? Щоб ти подарував мамі, татові, бабусі тощо.

Дітям можна запропонувати такий перелік запитань:

1. Я намагаюсь при кожній можливості порадувати своїх батьків, зробити їм приємне.
2. Якщо мене щось хвилює, я розмовляю про це з батьками, прошу в них поради.
3. Я намагаюсь зрозуміти своїх батьків, навіть у тих випадках, коли не погоджуюся з їхньою точкою зору.
4. Якби в мене була можливість, я б вже завтра поїхав з дому.
5. Якщо батьки не виконують моїх бажань, я зчинюю скандал.
6. Мої батьки ніколи не намагаються мене зрозуміти, тому я обговорюю свої проблеми з друзями, питаю в них поради.
7. Я маю певні доручення в сім'ї, намагаюсь їх виконувати, щоб не було зайвих розмов, щоб до мене не чіплялись.
8. Якщо в сім'ї виникають проблеми, я намагаюсь надати допомогу у їх розв'язанні.

Шкала відповідей

Повністю	З цим можна	Не знаю	Не можу пого-	Це зовсім
----------	-------------	---------	---------------	-----------

погоджуюсь	погодитись		дитись з цим	нереально

З метою одержання об'єктивних даних, крім методів анкетування і спостереження, застосовують методи *інтерв'ю*, *бесіди* з батьками, і дітьми. Бесіди можуть проводитися індивідуально і з окремими групами клієнтів. Враховуючи специфіку сім'ї як об'єкта дослідження, застосування цього методу допоможе виявити окремі явища, факти, які не знайшли відображення при анкетування і не завжди можуть бути виявлені під час спостереження. Особливо корисним цей метод може виявитися при вивченні дітей молодшого шкільного віку, анкетування яких децю утруднюється віковими особливостями.

Примірний план бесіди з батьками

Зміст

Аспект бесіди

1. Вступна частина,
введення в тему.

2. Основна частина.
Зміст бесіди

3. Підсумкова частина.
Підведення підсумків.

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Вік, освіта _____

Клас _____

Зміст бесіди:

1. Які труднощі Ви зустрічаєте у вихованні дітей?
2. Які методи виховного впливу на дитину застосовуєте?
3. Які питання щодо виховання дітей Вас найбільше цікавлять?
4. Яку допомогу Ви хотіли б одержати від соціального працівника?

Або:

1. Яку увагу Ви приділяєте своїй дитині, чим цікавитесь?
  - її успіхами у навчанні;
  - її поведінкою;
  - її статусом у класі, у колі ровесників;
  - її здоров'ям;
  - її успіхами у позанавчальній діяльності;
  - її інтересами, захопленнями, уподобаннями;

– її друзями.

2. Що входить до кола спільних занять з дитиною, що є предметом Вашого спілкування?

- спільна побутова праця;
- спільні прогулянки в природу;
- музичні уподобання;
- спільні культурні заходи;
- колекціонування;
- заняття технічними видами творчості;
- бесіди;
- ігри;
- спільне читання;
- перегляд телепередач;
- інше.

3. Як часто Ваша сім'я займається спільними справами:

- регулярно;
- іноді.

Слід звернути увагу на те, що дані, добуті методом бесіди, лише частково можуть бути піддані кількісному аналізу. Але зважаючи на їх важливість для складання якісної характеристики сім'ї, їх варто фіксувати у спеціальному щоденнику.

При проведенні вивчення сім'ї слід звернути увагу на виявлення „коефіцієнту неправди”, причини її виникнення і виходячи з цього розробляти шляхи нівелювання цього явища (зміна змісту запитань, методика проведення опитування, введення гарантій повної анонімності тощо).

2.8.3 Оформлення і використання результатів педагогічної діагностики у виховній роботі з дітьми та співробітництві з батьками.

Метод аналізу результатів виконання доручень, завдань практичного характеру дає можливість вивчити виховні уміння і навички батьків, рівень педагогічної майстерності. Цей метод є цілком прийнятним для вивчення дітей (*творчі завдання*). Зрозуміло, що для різних категорій респондентів він має свої відмінності, відрізняється змістове наповнення і на кожному з етапів роботи. Так, на рівні збору інформації цей метод найбільш прийнятний для дітей (твори, малюнки, вибір певного твердження з кількох запропонованих тощо).

У подальшій роботі різні доручення, творчі завдання можуть широко використовуватися в роботі з батьками (обговорення педагогічних ситуацій, висунення проблемних питань, домашні завдання тощо).

Сім'я як виховний колектив динамічна. На різних етапах розвитку особистості її виховна роль і функції змінюються. Тому при вивченні

важливо простежити сам процес сімейного виховання, тобто встановити насамперед позицію дитини стосовно умов, характеру внутрішньосімейних відносин, засобів педагогічного впливу. При цьому важливо виділити як фактори, що впливають на швидку інтеріоризацію моральних норм, понять, переконань, так і ситуації, які викликають прихований або певний конфлікт між батьками і дітьми. Одним із центральних моментів має стати вивчення мотиваційної сфери поведінки дітей і дорослих.

Щоб правильно оцінити педагогічне явище, треба одержати можливість побачити його передусім у сприйнятті дитини, а вже потім дорослих. Виходячи з цього, до числа постійних респондентів повинні включатися діти. При цьому треба враховуватись результати (умови) взаємодії (збіг / відсутність збігу) їхніх думок з думками дорослих членів сім'ї.

Покажемо це на прикладі.

Вчитель планує провести бесіду з батьками, присвячену проблемі виховання у дитини турботливого ставлення до оточуючих. Для того, щоб розмова мала предметний, конкретний характер, дітям із цих самих сімей пропонується дати відповіді на такі запитання: Чи любиш ти свою домівку, своїх рідних, маму, тата, бабусю, дідуся, сестричку, братика? Чому? Що ти робиш вдома для того, щоб допомогти своїм рідним? Як ти піклуєшся про них? Для чого треба турбуватися про інших людей? тощо.

Батьків також просять відповісти на ряд запитань, наприклад такого змісту: Чи турбується ваша дитина про вас та інших членів сім'ї? Якщо так, то яким чином – самостійно чи за вашою порадою, проханням, вимогою? Чи вміє ваша дитина словами виявляти співчуття, співпереживання (якщо так, то наведіть приклад)? В яких конкретно вчинках виявлялась активність та ініціативність дитини в наданні допомоги іншим людям? До кого (вдома, в школі, на вулиці) дитина виявляє турботу тощо.

Одержані відповіді аналізуються і співвідносяться, що дозволяє одержати певну уяву щодо стилю взаємин у сім'ї, ставлення батьків і дітей один до одного.

Для одержання зворотного зв'язку і вивчення результатів виховної дії можуть бути застосовані такі методи, як аналіз випадків, ретроспективний аналіз біографій тощо.

Метод аналізу випадків. Цей метод відноситься до тих, що покликані відкрити причини вчинків дітей, допомогти виявити мотиви типової або, навпаки, нетипової поведінки. Для вивчення рекомендується відбирати як позитивні, так і негативні вчинки. Особлива увага має приділятися випадкам, які виникають за таких умов: позитивний сімейний мікроклімат – негативна спрямованість поведінки дитини, негативний мікроклімат – позитивна спрямованість дитини. Цей метод також може застосовуватися для виявлення реакції дитини на ті чи інші форми виховного впливу.

Метод аналізу випадків за своєю структурою комплексний. Він включає: а) бесіду з дитиною з приводу того чи іншого випадку, з метою виявлення фактів, причин, мотивів, моральної позиції, які характеризують це явище; б) бесіду з товаришами дитини; в) бесіду з її батьками, яка може бути проведена у формі консультації; г) включення виховної ситуації аналогічного типу в життя сім'ї для виявлення повторної реакції дитини, дорослих з метою вправлення у правильній поведінці; д) повторна, ретроспективна бесіда після того, як дорослими, дитиною усвідомлена неправомірність своєї минулої поведінки; е) створення ситуації, в якій батьки і дитина могли б реабілітувати себе в очах оточуючих і в своїх власних.

ДОДАТКИ

Методи психолого-педагогічної діагностики у процесі організації та реалізації взаємодії сім'ї та школи

Опитувальник для батьків

1. Чого, на Вашу думку, очікує Ваша дитина від сім'ї:
  - а) хорошої організації побуту;
  - б) радощів спілкування;
  - в) спокою і захищеності.
2. Що найбільше хвилює Вас у Вашій сім'ї:
  - а) здоров'я дітей;
  - б) успішність дітей у навчанні;
  - в) участь дітей у трудовій діяльності;
  - г) настроїв дітей і причини його зміни.
3. Чи має Ваша дитина від Вас секрети:
  - а) так;
  - б) ні;
  - в) не знаю;
4. Що для Вашої дитини означає вечір у колі сім'ї:
  - а) радість спілкування;
  - б) можливість бути самою собою;
  - в) муки і катування.
5. З якими труднощами Ви зустрічаєтеся у процесі виховання дитини?
6. Одні люди вважають, що батьки повинні постійно підтримувати контакт зі школою та вчителями, в яких навчається їхня дитина, не обмежуючись лише батьківськими зборами. Інші вважають, що для підтримки контакту вчителів і батьків цілком вистачає батьківських зборів. Який з цих поглядів поділяєте Ви:
  - а) перший;
  - б) другий;
  - в) не знаю.
7. У всіх батьків час від часу виникають труднощі у відносинах з дітьми. Одні вважають, що в таких ситуаціях батькам треба звертатися за допомогою, порадою до класного керівника або когось з учителів, в яких навчається дитина. Інші вважають, що цього робити не слід. Якого погляду дотримуетесь Ви?
  - а) першого;
  - б) другого;
  - в) не знаю.
8. Які теми Ви хотіли б обговорити (або почути рекомендації) на батьківських зборах?
9. Як часто Ви читаєте спеціальну літературу, присвячену проблемам виховання?

Методика «Сімейні цінності»

Вашій увазі пропонується реєстраційний бланк переліку сімейних цінностей (по п'ять у кожній групі), які відповідають основним функціям життєдіяльності сім'ї. Визначте, будь ласка, в кожній групі ранги цінностей: 1) бажаних Вам і 2) зазвичай притаманних Вашій сім'ї.

Ваша роль у сім'ї: дружина, чоловік, дочка, син (підкреслити).

Реєстраційний бланк

Функції, цінності сім'ї	Ранги сімейних цінностей	
	Бажані Вам	Притаманні Вашій сім'ї
<u>1. Виховна функція</u> – особистий приклад – диктат – опікування – невтручання – співробітництво – інші		
<u>2. Функція господарсько-побутових відносин, сімейні обіди, вечері</u> – благоустрій житла – бережливе ставлення до одягу – нова покупка – турбота про близьких людей – спільна вечеря, обід – інші		
<u>3. Функція соціального контролю</u> – взаємний контроль – акуратність, пунктуальність – самоконтроль, самооцінка – підпорядкування думці більшості – інші		
<u>4. Функція інтелектуального спілкування</u> – інтерес до співрозмовника – повага думки іншого – компроміс – бажання зрозуміти іншого		

– інші		
5. Функція психологічної розрядки		
– почуття гумору		
– психологічна підтримка		
– емоційне задоволення		
– спільний сімейний відпочинок		
– любов до тварин		
– інші		

Опитувальник «Функціонально-рольова узгодженість»

Запитання для батьків

Відповідаючи на запитання, підкресліть варіант «так» чи «ні».

1. Ви погоджуєтеся з тим, які способи дій і спілкування використовує Ваш чоловік (дружина)? Так, ні.

2. Чи часто Ви інформуєте чоловіка (дружину) про свої наміри щодо виховання дитини? Так, ні.

3. Чи часто буває так, що члени сім'ї не поділяють Ваш сумний настрій? Так, ні.

4. Чи будете Ви наполягати на своєму, якщо Ваш син (дочка) скажуть: «А тато (мама) мені порадив, щоб я робив(ла) по-іншому?» Так, ні.

5. Чи порадитесь Ви з чоловіком (дружиною) перш ніж придбати якусь дорогу річ, яка Вам сподобалася? Так, ні.

6. Чи вважаєте Ви можливим під час прибирання квартири викинути якусь річ іншого члена сім'ї, якщо вважаєте її непотрібною? Так, ні.

7. Чи будете Ви перепитувати чоловіка (дружину), якщо не зовсім зрозуміли його (її) прохання, ставлячи тим самим себе у незручне становище? Так, ні.

8. Чи можете Ви скасувати дане чоловіком (дружиною) дочці (сину) доручення, якщо вважаєте його недоречним? Так, ні.

9. Чи стосується Вас вислів: «Час – найліпший лікар» у тих випадках, коли треба щось пояснити чоловікові (дружині)? Так, ні.

10. Чи відмовитесь Ви контролювати сина (дочку) в чомусь відразу після контролю чоловіка (дружини), якщо Вам видається, що його (її) дії малоефективні? Так, ні.

11. Чи завжди у важкій ситуації Ви покладаєтесь на психологічну підтримку членів своєї сім'ї? Так, ні.

12. Збираючись запросити додому свою подругу (товариша), чи завжди Ви повідомляєте про це чоловікові (дружині)? Так, ні.

13. Затримуючись на роботі, в гостях, у друзів, чи часто Ви забуваєте попередити про це чоловіка (дружину)? Так, ні.

14. Чи завжди Ви розумієте чоловіка (дружину)? Так, ні.
15. Чи можете Ви взяти без відома інших якусь спільну сімейну річ і подарувати комусь на свій розсуд? Так, ні.
16. Плануючи затриматися у друзів, чи обов'язково Ви повідомляєте про це своїй дружині (чоловікові)? Так, ні.
17. Чи часто Ви відчуваєте, що дії чоловіка (дружини) є непередбачуваними? Так, ні.
18. Чи часто Ваші бажання і бажання чоловіка (дружини) не збігаються? Так, ні.
19. Ухвалюючи якийсь рішення, що стосується виховання дитини, чи обов'язково повідомляєте чоловікові (дружині)? Так, ні.
20. Чи часто члени Вашої сім'ї чинять, не дослухаючись думки один одного? Так, ні.

Запитання для дітей

1. Чи будете Ви перепитувати батьків, якщо їхнє доручення Вам не зовсім зрозуміле, знаючи, що цим самим поставите себе у незручне становище? Так, ні.
2. Плануючи запросити додому свого товариша (подругу), чи завжди Ви повідомляєте про це батьків? Так, ні.
3. Чи часто буває так, що Ваш радісний настрій не поділяють інші члени сім'ї? Так, ні.
4. Чи вважаєте Ви, що під час прибирання квартири можна викинути якусь річ іншого члена сім'ї, яку вважаєте непотрібною? Так, ні.
5. Якщо Ви вважаєте, що батьки не мають рації, то чи скажете їм про це? Так, ні.
6. Чи завжди Ви розумієте батьків? Так, ні.
7. Чи часто Ви обговорюєте в сім'ї біжучі справи і плани на майбутнє? Так, ні.
8. Чи стосується Вас вислів: «Час – найліпший лікар» у тих випадках, коли необхідно дійти згоди з батьками? Так, ні.
9. Чи можете Ви мовчки знехтувати прохання, доручення батьків, якщо вважаєте їх недоречними? Так, ні.
10. Чи охоче Ви обговорюєте з батьками свої плани на майбутнє? Так, ні.
11. Чи завжди в скрутній ситуації покладаетесь на психологічну підтримку батьків? Так, ні.
12. Чи часто Ви звертаєтесь до батьків за порадою з будь-якого питання? Так, ні.
13. Затримуючись у друзів, чи часто Ви забуваєте повідомити про це батьків? Так, ні.
14. Чи завжди Ви повідомляєте батьків про ухвалу важливого для вас рішення? Так, ні.

15. Чи можете Ви взяти без відома батьків якусь річ, що належить їм, і подарувати комусь на свій розсуд? Так, ні.

16. Чи завжди, йдучи з дому, Ви повідомляєте батьків про те, куди йдете і коли повернетесь? Так, ні.

17. Чи часто відчуваєте, що батьківське ставлення до Вас є непердбачуваним? Так, ні.

18. Чи часто Ваші бажання не збігаються з бажаннями членів сім'ї? Так, ні.

19. Які способи спілкування батьків з Вами найчастіше схвалюєте? Так, ні.

20. Чи часто Ваші рідні чинять, не дослухаючись до думки один одного? Так, ні.

Код опитувальника

Шкала «адекватність»:

відповіді «так» на запитання 4, 11, 15;

відповіді «ні» на запитання 2, 6.

Шкала «узгодженості»:

відповіді «так» на запитання 1, 7, 19;

відповіді «ні» на запитання: 3, 8, 9, 13, 17, 18, 20.

Шкала «прихильності»:

відповіді «так» на запитання 5, 10, 12, 14, 16.

Анкета для батьків «До чого школа має готувати дитину?»

До чого має школа готувати Вашу дитину?	Насамперед	У другу чергу	У третю чергу
1. До продовження освіти			
2. До трудової діяльності			
3. До самостійного ділового життя			
4. До сімейного життя			
5. До професійної кар'єри			
6. До суспільно-політичного життя			
7. До життя за загальноприйнятими нормами моралі			
8. До бережливого ставлення до свого здоров'я			
9. До співробітництва з іншими людьми			

Анкета для батьків «Ставлення батьків до взаємодії зі школою»

Шановні батьки! Просимо Вас висловити свою згоду («так») або незгоду («ні») з поданими твердженнями.

1. Я довіряю класному керівникові у вихованні своєї дитини.
2. Заходи, що проводяться в класі та школі, я схвалюю.
3. Я завжди можу без запрошення звернутися до вчителя.
4. Я регулярно відвідує батьківські збори.
5. Батьківські збори – це вимушена необхідність.
6. Батьківські збори – це зустріч однодумців.
7. У вихованні дитини мені потрібна допомога класного керівника (школи).
8. Я відразу відгукуюся на прохання класного керівника.
9. Готовий надати класу матеріальну допомогу в розумних межах.
10. Ремонт класу – це справа школи.
11. У ремонті готовий допомогти лише матеріально.

12. Готовий надати класному керівникові допомогу в організації і проведенні виховної роботи з дітьми.

13. Виховання дитини повністю покладаю на школу.

ТЕСТ «МАМА ПОДРУГА ЧИ...»

1. Якщо у ваших дітей з'явилися проблеми або вони закохалися, то чи ви про це дізнались?

- А. Вони самі мені про це розповіли.
- Б. Вони розповіли про це татові або іншій близькій людині.
- В. Я – мати, я це просто відчула.
- Г. Дізналася про це випадково.

2. Як подруги чи друзі вашої дитини ставляться до вас?

- А. Як до другої мами.
- Б. Замовкають або ж переводять розмову на іншу тему, коли я заходжу.
- В. З повагою, але холоднувато.
- Г. З повагою і любов'ю.

3. Чи запрошували вас діти хоч один раз туди, де вони збираються з друзями?

- А. Інколи "витягують" мене в кіно.
- Б. Ні, оскільки не хочуть бути зі мною будь-де.
- В. Запрошували, проте я відмовилася.
- Г. Ті місця, де вони збираються, мене не цікавлять.

4. Багато батьків скаржаться, що дорослі діти часто беруть їхній одяг, щоб поносити. Чи трапляється це у вашій родині?

- А. Цього не буває, оскільки мої речі їм не підходять.
- Б. Цього не відбувається, оскільки вони давно вже вийшли з моди.
- В. Мені просто доводиться шукати свої речі в шафі.
- Г. Я цього не дозволяю, бо вважаю, що кожен повинен носити свої речі.

5. Виявилось, що ваші діти дуже зацікавились однією з телепрограм. Які ваші дії?

- А. Я розпитую, чим сподобалась їм ця програма.
- Б. Мені не цікаво те, що цікавить їх.
- В. Сподіваюся, що вони мені розкажуть про цю передачу.
- Г. Якийсь час вникаю в зміст програми, а потім обговорюю її разом з ними.

6. Скільки разів після того, як народилися ваші діти ви говорили: "В наші часи було не так"?

- А. Один чи два рази, бо я розумію, що все змінюється.
- Б. Стільки разів, що й не пам'ятаю.
- В. Небагато, адже повторами нічого не доб'єшся.
- Г. Я їм цього не говорила, але говорила своїм ровесникам.

Результати:

Від "4" до "6" відповідей позначено буквою "А". Без будь-якого сумніву ви матиподруга для своїх дітей. Ви швидше належите до тих людей, які вважають, що любов

і повага прекрасно доповнюють одне одного.

Три або менше відповідей позначено буквою "А". Конче потрібно налагодити

тісніші взаємини зі своїми дітьми, постарайтеся побільше дізнатися про їхні

інтереси, друзів.

Від "4" до "6" відповідей позначено буквою "Б". Увага! Ваші діти не знаходять з

вами взаєморозуміння. Не дозволяйте віковому бар'єру виникнути між вами.

Ваші відповіді позначено буквами "В" і "Г". Це вже дуже небезпечно. Очевидно,

ви "даєте дітям крила і тут же їх підрізаєте". Це породжує в них невпевненість.

Анкета для батьків «Ставлення до організації виховної діяльності в школі та взаємодії з сім'ями учнів»

Шановні батьки!

Просимо поділитися Вашою думкою щодо організації виховної діяльності в школі, де навчається Ваша дитина, та Ваших відносин з учителями. Будь ласка, прочитайте уважно твердження. Якщо Ви з ними погоджуєтеся, – ставте «+», якщо не погоджуєтеся, – «-». Просимо бути щирими.

1. Я погоджуюся з вихованням у школі.
2. Вважаю, що наша школа має гарну матеріально-технічну базу.
3. У школі проводиться багато цікавих заходів.
4. У школі затишно, чисто.
5. У дітей у школі є можливість цікаво проводити дозвілля.
6. Учителі адекватно ставляться до моєї дитини.
7. Учитель прислуховується до моєї батьківської думки і враховує її.
8. При вирішенні шкільних і класних проблем є можливість взаємодіяти з іншими батьками.
9. У моєї дитини переважно задовільні відносини з учителями.
10. У моєї дитини переважно хороші відносини з однокласниками.
11. Мені приємно і цікаво бувати на батьківських зборах.
12. У школі хороша психологічна атмосфера.
13. Моя дитина задоволена навчанням у школі.
14. Ухвалюючи управлінські рішення, адміністрація рахується з думкою дітей та їхніх батьків.
15. Я завжди можу одержати відповідь на запитання, які стосуються навчання та виховання моєї дитини, в адміністрації школи.
16. Нас, батьків, доволі добре інформують про діяльність школи, основні події, що в ній відбуваються.
17. Для вирішення завдань навчання, виховання школа успішно співробітничает з іншими школами, організаціями, дитячими установами.
18. У нашій школі проводиться успішна робота з батьками.
19. Я задоволений умовами навчання, які створені в нашій школі.
20. Діяльність адміністрації нашої школи я вважаю ефективною.
21. Я завжди при необхідності можу звернутися до класного керівника за кваліфікованою порадою і консультацією.
22. У навчанні та вихованні вчителі враховують індивідуальні особливості моєї дитини.
23. Я задоволений тим, що моя дитина навчається в цій школі.

Література

1. Аза Л.О. Батьківський авторитет / Л.О. Аза, Н.В.Лавриненко. - К.: Політвидав, 1986, 92 с.
2. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; Заг. ред : І. Зверєвої та Г. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2001, 129 с.
3. Албул І.В. До питання державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціальна робота та соціальна освіта. 2020. Випуск 1(4). С.4-10
4. Алексеєнко Т.Ф. Педагогічні проблеми молоді сім'ї. Київ, 1999.
5. Балдинюк О.Д. Зміст соціально-педагогічної роботи з дітьми з інвалідністю та їх сім'ями / Олена Балдинюк. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: М. Т. Мартинюк]. Умань : ВПЦ «Візаві», 2019. Вип. 2. С. 6–15.
6. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навч. посіб. – К., 2003, 134 с.
7. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К., 1998. – 475 с.
8. Богуш А., Лисенко Н. Українське народознавство в дошкільному закладі: Навчальний посібник. Київ. Вища школа, 1994, 112 с
9. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: курс лекцій. Київ, 2001 96 с.
10. Булінг та кібербулінг як соціальна проблема в Україні: навчальний посібник МОН України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, факультет соціальної та психологічної освіти; уклад: Н.М.Коляда, О.О.Кравченко, І.В.Албул та ін. – Умань: Видавець «Сочінський М.М.», 2020. 156 с.

11. Виноградова Т. Взаємодія батьків і педагогів – необхідна умова для виховання нового покоління // Педагогічна скарбниця Донеччини. 2003. № 2. С. 51-52.
12. Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх закладів : монографія / І. Д. Бех, К. І. Чорна, К. О. Журба, В. А. Киричок, І. М. Шкільна, С. В. Коновець. Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с.
13. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: метод. матеріали. Київ, 2007. 56 с.
14. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник. Київ, 2001. 576 с.
15. Галузяк В. М., Сметанський М. І., Шахов В. І. Педагогіка: навч. посібник. Вінниця, 2001. 200 с.
16. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – Київ, 2001. 96 с.
17. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: зб. документів. – Ч.1. – Київ, 1989. 157 с.
18. Єхалова Л. Психологічний клімат родини і психічний розвиток дитини // Соціальна психологія. 2005. № 5. С. 137–143.
19. Журба К. О. Сучасні тенденції у формуванні національно-культурної ідентичності молодших підлітків. Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу. Кам'янець-Подільський, 2018. № 11. С. 59–63.
20. Заєць С. С. Становлення соціальних інститутів опікування для дітей-сиріт в Україні (з історії питання). Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Т. 2, № 39. С. 270–276.
21. Заєць С. Вплив сімейного середовища на формування особистості Журнал Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Педагогічні науки № 123 (2). С.114-118

22. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посібник. Київ, 1997. 267 с.
23. Кісарчук З. Г., Єрмусевич О. І. Психологічна допомога сім'ї: навч. посібник. Київ, 2006. 128 с.
24. Кісь О. Подружні стосунки у традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності) // Етнос. Культура. Нація (Матеріали наук. конференції). Дрогобич, 1999. С.70 – 77.
25. Концепція «Нова українська школа». (2016). URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/> [Дата звернення 05.05.21]
26. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний зб. МО України. 1996. № 13. 47 с.
27. Концепція сімейного виховання в системі освіти України «Щаслива родина» (2012).URL: http://internat14.edu.kh.ua/simejne_vihovannya_v_sistemi_osviti_ukraini_schasлива_rodina [Дата звернення 02.05.23].
28. Костів В. Консультативна робота з проблем родинного виховання у неповній сім'ї. Івано-Франківськ, 1998. 120 с.
29. Кравець В. П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства. Київ, 2001. 244 с.
30. Кравченко І. В. Формування у підлітків позитивної мотивації до здійснення моральних вчинків. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. Харків : Курсор, 2011. Вип. 39. С. 64–69
31. Кравченко Т. Взаємодія сім'ї і школи – проблеми сучасності // Рідна школа. 2005. № 9 –10. С. 24–26.
32. Кравченко Т. Взаємодія сім'ї і школи: сучасний погляд на проблему // Освіта і управління. 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 144–148.
33. Кравченко Т. В., Трубавіна І. М. Допомога батькам у вихованні дітей: метод. рекомендації для соціальних працівників. Київ, 2004. 100 с.
34. Макаренко А. С. Книга для батьків. К., 1987. 476 с.

35. Мальцева І. О. Морально-етичне, статеве та сімейне виховання в організаційних структурах школи. Київ, 2003. 42 с.
36. Матрос О.О. Сучасні тенденції в соціальному аналізі розлучення. *«Ввічливість. Humanitas»*. Луцьк, Гельветика. 2022. №1. С. 81-86.
37. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: навч. посібник. Вид 2-ге, доп., перероб. Київ: НАКККиМ, 2011. 293 с.
38. Мерзлякова О. Інтерактивні заняття психолога з батьками. Київ, 2006. – 120 с.
39. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками і дітьми (з досвіду практичної діяльності центру підтримки сім'ї Українського інституту соціальних досліджень / О. О. Яременко, А. М. Нуор, Р. Г. Драпушко та ін. Київ, 2003. 140 с.
40. Назаренко Л. Шляхи розвитку взаємодії сім'ї та школи // Шлях освіти. 2005. № 1. С. 33–37.
41. Оржеховська В. М., Кириченко В. І., Ковганич Г. Г. Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, модель : навч. практико зорієнтований посіб., Харків, 2007. 192 с.
42. Педагогічний словник для молодих батьків / АПН України. Ін-т пробл. виховання, Держ. центр соц. служб для молоді; Авт. колектив: Т. Ф. Алексеєнко, Л.В. Артемова, Н. І. Баглаєва. Київ, 2002. С. 93–94
43. Петренко О.Б. Трансформація ідеї материнської педагогіки: від Я. А. Коменського до В. О. Сухомлинського. *Інноватика у вихованні*. Збірник наукових праць. /упор. О. Б. Петренко; ред. кол.: О. Б. Петренко, Т. С. Ціпан, Н. М. Гринькова та ін. Рівне, 2018. Вип. 8. С. 62–82
44. Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів: навч.-метод. посібник / Авт. кол.: Бондаренко Т.В., Гришко А.А., Журавель Т.В., Зверєва І.Д. та ін. / За заг. ред. І.Д.Зверєвої . Київ: «Версо 04», 2011 672 с.

45. Піча В. М. Культура вільного часу. Львів, 1990. 151 с.
46. Полехіна В. М. Парадигма сімейного виховання у творчій спадщині Василя Сухомлинського / В. М. Полехіна // Психолого- педагогчні проблеми сучасної школи. Випуск 2 / МОН України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини [гол. ред.: С.В. Совгіра]. Умань: ВІЗАВІ, 2019. 182 с. С. 103- 113
47. Полехіна В. Теоретичні основи визначення змісту поняття «активна громадянська позиція молоді». Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. Умань, 2022. Вип. 3. С. 42–48.
48. Програма «Нова українська школа у поступі до цінностей» (2017). URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/>. [Дата звернення 05.05.21].
49. Родино-сімейна енциклопедія / за заг. ред. Ф. Арвата та ін.. Київ, 1996. 438 с.
50. Святиться Учителя ім'я/ Нестругіна Л.М., Полехіна В.М.; публіцистично-наукове видання; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини.- Умань: Візаві, 2020.- 425с.
51. Семиченко В. А., Залуженюк В. С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів.– Київ, 1998. 214 с.
52. Сімейний кодекс України. Х. : ТОВ „Одіссей”, 2002. 104 с.
53. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка. Київ, 1996.
54. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: навч. посібник. Київ, 1996. – 288 с.
55. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ. 1978. 163с.
56. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ: Либідь, 1996. 296с.
57. Тикоть О. Нетворкінг: соцмережі для просвіти батьків. Палітра педагога. 2017. № 3. С. 22-24.
58. Титаренко Т.М. Хлопчики та дівчатка: психологічне становлення індивідуальності. — Київ, 1989.

59. Товкач І. Є. Хочу бути мамою, хочу бути татом. навч.-метод. посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2012. 368 с.
60. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. Київ. 1974
61. Федчишин, Н. (2015). Роль родини та сімейного виховання в організації освітнього процесу Німеччини в контексті гербартианської педагогіки. В: Всеукраїнської наукової конференція Сучасна германістика та романістика: мова в контексті культури. Бердянськ: Видавець: Ткачук О.В., с. 196–20
62. Ціпан, Т. (2020). Інноваційні форми та методи педагогічної взаємодії школи і сім'ї у вихованні учнівської молоді. Інноватика у вихованні. Збірник наукових праць. Вип. 12 /упор. О. Б. Петренко; ред. кол. :О. Б. Петренко, Т. С. Ціпан, Н. М. Гринькова та ін. Рівне, 2020. С.235-241 DOI <https://doi.org/10.35619/iiu.v1i12.313>.
63. Швець С. Активізуємо родину заради мовлення дитини. Палітра педагога.2016. № 6. С. 12-16.
64. Щербань П. М. Національне виховання в сім'ї. Київ, 2000. 260 с.
65. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. - Мюнхен; Тернопіль, 1992.